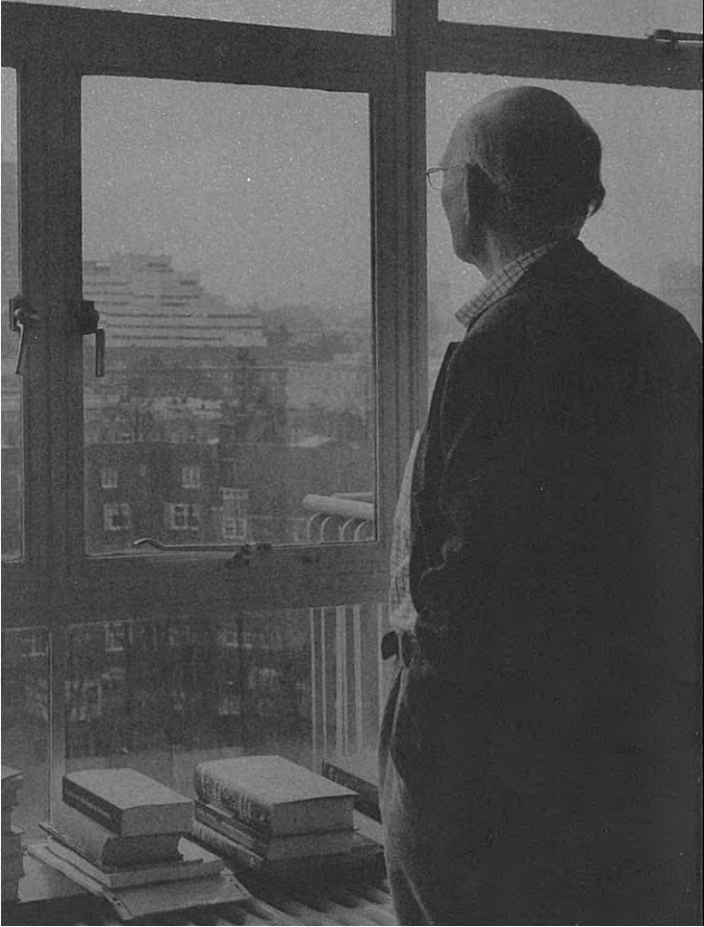

EEN ERFGOEDGESPREK

Felix Rottenberg spreekt Cees de Wit

EEN ERFGOEDGESPREK

14 februar 2007

FELIX ROTTENBERG SPREEKT CEES DE WIT

INHOUD

VOORWOORD 7

Ontmoeting in De Wolkenkrabber 9

HET FUNDAMENT 11

De grammatica van een (voormalig) architect

DE VERDIEPING 25

Honger naar kennis

HET UITZICHT 31

De stand van het land

HET INTERIEUR 49

De stand van het architectenvak

DE TOEKOMST 73

Netwerkstad en woonomgeving

REACTIES 18

Leon Thier 21

Carel de Reus 42

Adri Duivesteijn 44

Janny Rodermond 66

Dolf Dobbelaar 69

Biografie Cees de Wit 77

Activiteiten STAWON 1992-2007 79

Publicaties STAWON 1992-2007 85

VOORWOORD

Vijftien jaar lang is Cees de Wit voorzitter geweest van STAWON.

In die periode heeft Cees de inhoud altijd vooropgesteld en daarom geeft het bestuur van STAWON hem bij zijn afscheid geen gouden vulpen cadeau met het opschrift 'Mister STAWON', maar een goed gesprek. Een gesprek dat is opgeschreven in dit boek.

Felix Rottenberg praat in de Wolkenkrabber van Amsterdam met Cees de Wit.

Het boek belicht het werk van Cees, de rol van de architect, de woningbouw in Nederland en de stand van zaken voor STAWON. Via werk, waarnemingen en ervaring komt een tijdperk in beeld, waarin het beroep van architect en de samenleving nogal zijn veranderd.

Een panel met onder anderen de nieuwe STAWON-voorzitter Dolf Dobbelaar reageert op het gesprek en op onderwerpen die van belang zijn voor vandaag en morgen.

Hiermee markeert het boek tevens de start van een nieuw tijdperk voor STAWON.

Joost Hovenier en Bas Liesker
Namens het STAWON-bestuur

ONTMOETING IN DE WOLKENKRABBER

Stel, je mag een integrale architectuuropleiding starten: hoe ziet die opleiding eruit? En: je wilt een buitenlandse delegatie informeren over de stand van het land, langs welke projecten voert zo'n denkbeeldige reis?

Op een druilerige middag in februari treffen Cees de Wit (1935) – voormalig voorzitter van STAWON – en Felix Rottenberg (1957) – politicus en programmamaker – elkaar in de eerste Wolkenkrabber van Amsterdam.

Aanleiding is De Wits afscheid van STAWON, de Stichting Architecten Onderzoek Wonen en Woonomgeving, een van de drie studiegroepen van de Bond van Nederlandse Architecten (BNA), waarvan Cees de Wit vijftien jaar voorzitter is geweest. Onder leiding van Rottenberg, enthousiast betrokken bij stad en samenleving, blijkt De Wit even genuanceerd als geëngageerd en met een even lange geschiedenis als de wolkenkrabber van Staal terug op zijn werkzame leven.

Via zijn eigen ontwikkeling en ervaring voert het gesprek in vogelvlucht langs de veranderingen in de rol van de architect en de mogelijkheden de touwtjes opnieuw in handen te nemen, maar ook langs het dogma van VINEX en van het Groene Hart. Daarnaast passeert een scala aan onderwerpen de revue, zoals de startersproblematiek, de Hollandse neiging tot symptoombestrijding en de modieuzeheid van het Wilde Wonen.

De conclusie van de bijeenkomst: er is behoefte aan een nieuw soort architect. Die moet vooraleerst gebouwen maken die passen bij het gevraagde programma, die degelijk zijn en staan te pronken – Vitruvius ingedikt tot drie punten

zoals De Wit dat noemt. Die moet zijn of haar 'betekenisdictaat' overboord zetten en zich vaker tegendraads met het bouwproces bemoeien.

En bovenal moet de architect van de eenentwintigste eeuw 'niet de retro in', maar de vlucht vooruit maken en coördineren, schakelen, de enorme hoeveelheid betrokken partijen met elkaar verbinden en ook weer kennisnemen van techniek en technologie.

Als dé onderwerpen van de toekomst ziet De Wit allereerst de netwerkstad en de noodzaak dit door globalisering, mobiliteit en internet ontstane fenomeen op begrip te brengen en de consequenties voor de architectuur in beeld te brengen. Het tweede onderwerp met stip is de ruimte tussen de woningen. In dat tot terra incognita verworpen gebied ontmoeten mensen van verschillende herkomst elkaar. Dat is als het goed is de kraamkamer van de sociale cohesie. Daar kijken de samenlevers elkaar in de ogen.

Het gesprek had zich geen beter decor kunnen wensen. Binnen heersen rust, reflectie en openhartigheid. Buiten biedt fabelachtig zicht op plan Zuid van Berlage: op de harmonieuze ensembles, de elegante ruimte tussen de woningen, de veelheid aan groen en de royale verkeersaders. Een typisch voorbeeld van duurzame architectuur en stedenbouw: na ruim zeventig jaar functioneren buurt en wolkenkrabber nog altijd zoals de architecten en stedenbouwers destijds met visionaire blik hebben bedacht. Want ook dat is belangrijk in het vak: een voorhoede, die vooruitloopt op de ontwikkelingen van morgen.

HET FUNDAMENT

De grammatica van een (voormalig) architect

De grammatica van een (voormalig) architect

De grammatica van een (voormalig) architect

De grammatica van een (voormalig) architect

De grammatica van een (voormalig) architect

De grammatica van een (voormalig) architect

De grammatica van een (voormalig) architect

De grammatica van een (voormalig) architect

De grammatica van een (voormalig) architect

De grammatica van een (voormalig) architect

Langs vijf etappes voert Rottenberg het gesprek. De eerste etappe is de jeugd, voedingsbodem voor het denken en handelen. Daar vinden de eerste indrukken plaats, zijn doorslaggevende ontmoetingen met leermeesters en ontstaat een karakteristieke mentaliteit.

Het eerste bewustzijn van Cees de Wit aan een landschap, aan een gebouwde omgeving, aan huizen en de techniek van het bouwen gaat terug naar zijn vijfde of zesde jaar. Hij herinnert zich de lange straat waarin hij woonde met bomen, huizen en boerderijen daaraan. Hij herinnert zich de vakantie in Bergen Noord-Holland: de duinen, de rietenkappen – zo sculpturaal zijn de boerderijen uit het dagelijkse landschap niet.

Vanzelf komt de oorlog ter tafel. De Wit is vijf als de oorlog uitbreekt. Hij ziet vliegtuigen in de wolkenlucht, rent naar huis en verbergt zijn drumstel onder de trap. Later in de oorlog slaat de familie – vader, moeder en twee kinderen – na een tip op de vlucht. Op de fiets van Zuilen in Utrecht, woonplaats van de familie De Wit, naar Zuid-Scharwoude in Noord-Holland, om voor onderdak aan te kloppen bij een oudtante.

‘Vluchteling zijn, dat is een inbreuk voor je leven,’ zegt Cees de Wit. ‘Alles achterlaten in één nacht, een bij elkaar geknoopte lap met de belangrijkste bezittingen en een andere taal leren, het west-Fries, uit angst als onderduiker herkend te worden.’

De oorlog is van beslissende invloed geweest. Nog altijd heeft hij moeite met autoriteit en een lichte neiging tot verzet, tot luis in de pels, tot onafhankelijk denken en handelen – teneinde vast te houden aan eigen, autonome waarden en te beschermen wat dierbaar is.

De vader van Cees de Wit had een middelgrote aannemerij, met timmermannen, opperlieden en metselaren. Hij bouwde kloosters, kerken, Sanatorium Berg en Bos in Bilthoven, een postkantoor in Zaandam, een paar villa's en wat woningen aan een rijtje. De vader van zijn vader was meester metselaar bouwpatroon en gewelvenbouwer.

Voor een zoon van een aannemer, kleinzoon van een gewelvenbouwer en achterkleinzoon van een bouwer, is de stap naar architect niet groot. De Wit studeert HTS Bouwkunde in Utrecht en gaat vervolgens naar de Academie van Bouwkunst in Arnhem.

'Heb je van je vader leren timmeren', wil Rottenberg weten.

'Ik heb na de oorlog als jongetje timmeren geleerd van Auke Boelsma, een oude timmerman van mijn vader. Dus, ja, ik kan timmeren. En het mooie daarvan is dat je kijk krijgt op het belang van degelijke en passende verbindingen, ook in de ruimere zin van het woord. 'Architektoon' betekent voor mij dus echt 'de eerste timmerman', en die is vooral goed in het verzinnen en maken van passende verbindingen.'

Leermeester Dudok

Drie jaar werkt De Wit in de jaren zestig bij het architectenatelier van Dudok, destijds stadsbouwmeester van Hilversum. Was het een lange man, vraagt Rottenberg? 'Nee, vrij klein en gedrongen.'

Desondanks kon niemand om Dudok heen.

Met welk gezag de voormalige genieofficier opereerde, blijkt uit de volgende anekdote. De Wit herinnert zich een avond in een zaaltje in Hilversum. Bij het Kamradplan, een woningbouwproject aan de Kamerlingh Onnesweg, waren

problemen ontstaan met de opdrachtgevende woningbouwverenigingen. Vanwege de aanhoudende regen sloegen op een paar plekken de muren door en de woningbouwverenigingen klaagden. Om een einde te maken aan het geklaag, liet Dudok een bijeenkomst beleggen met de woningbouwverenigingen.

Betrokken partijen wachtten in de zaal, totdat Dudok na twintig minuten de zaal betreedt. De Wit: 'Hij loopt rechtstreeks naar het spreekgestoelte, neemt het woord en houdt een referaat over de aanhoudende regen, de wind en de wateroverlast. 'Als ik het wel begrepen heb, had ik geen opdracht duikboten te ontwerpen', zegt Dudok. 'Als zelfs de opperbouwmeester van het heelal niet kan voorkomen dat een druppel water een granieten steen uitholt, dan vraag ik u: wat wilt u van mij? Heren, dit is niet op te lossen, we zullen moeten wachten tot het droog wordt'.'

Na de monoloog verlaat Dudok zonder enige vorm van discussie de zaal. Die is met stomheid geslagen. 'Maar iedereen accepteert zijn visie. Dudok was in Hilversum een godheid. Toen wij vroegen waarom bent u zo vroeg weggegaan, zei hij, 'Cees, voornaam komt laat en vertrekt vroeg'.'

Nog een andere anekdote typeert de werkwijze van de architect uit een tijdperk dat het architectenberoep nog met een hoofdletter werd geschreven.

Dudok wil voor een bepaald project kolommen van 18 x 18 centimeter. De constructeur kan en wil aan dat verzoek niet voldoen. Alleen bij een maat van 22 x 22 krijgt hij de wapening erin. 'Dudok zei: 'dat kan me niks schelen. Hij zoekt maar een andere wapening. Ik wil ze niet groter dan 18 x 18'.'

Eindeloos zit De Wit te prutsen om de aansluitende details in verhouding te krijgen. Totdat Dudok er genoeg van heeft en zegt: 'Cees, nu is het genoeg, dan is het maar niet mooi. Je kan geen abonnement op meesterwerken krijgen. Als de kolommen maar 18 x 18 zijn.' Ze werden 20 x 20.

Woningbouwer

Tegen het advies van Dudok ontwikkelt De Wit zich tot woningbouwer. Met zijn eigen bureau, waar in de piek zo'n vijftig mensen werkzaam zijn, heeft De Wit onder langdurig contract met een voorloper van AEDS, de brancheorganisatie van woningcorporaties, woningbouw door het hele land gedaan. 'Ik vind woningbouw juist een uitdaging. Als er genoeg budget is, kan iedereen iets moois maken. Wij deden toen al min of meer aan *research* en *development*. Van de goed lopende werken stopten we een paar procent van het honorarium in een speciale reserve, en zo verschaften we ons studie-uren.'

FR 'Heb je iets gemaakt waar je trots op bent in de woningbouw?'

CW 'Jawel, bijvoorbeeld een wijkje in Alphen en Riel in Brabant, ontwikkeld met stedenbouwkundige Willem van Hezewijk. Kenmerkend was de voorstudie, inclusief vliegexcursies met een Cessna. Voor het eerst in de Nederlandse sociale woningbouw staan daar de auto's achter diverse typen rijtjeshuizen, waardoor prachtige ruimte ontstaat tussen de woningen. In Doorn, op de Utrechtse Heuvelrug, hebben we dat idee verder ontwikkeld.'

FR 'Een Cees de Wit-wijkje, wat is daarvan het kenmerk?'

cw 'Dat ligt vooral in het uitspinnen en in de vertaling van het programma. In Rijswijk bijvoorbeeld werden we gevraagd om een plan voor saai gesitueerde strokenbouw te maken met flatjes van drie of vier hoog. We hebben toen een nieuwe stedenbouwkundige invulling gegeven, waarbij het aantal woningen werd verdubbeld. De nieuwe woningblokken aan de randen waren acht en tien verdiepingen hoog, meen ik. Daarbinnen kregen we ruimte om mooie eengezinswoningen te bouwen.'

'Om de begane grond leefbaarder te maken en het gerief voor de hoogbouwbewoners te vergroten, hebben we de bergingen naar boven gebracht. Eenzelfde soort advies heb ik vele jaren later gegeven aan Jan Remmerswaal voor de Bijlmer. Sloop die benedenetages leeg en maak op het maaiveld woningen. Dan is er sociale controle op de vloer.'

De meest dierbare herinneringen heeft De Wit nog altijd aan de Kamrad in Hilversum. 'Daar rijd ik nog wel eens langs, dat staat er na al die jaren nog zo gaaf bij.'

FR 'Wat is daar zo goed gelukt?'

cw 'Het is een jeugdliefde, een ontwerp van Dudok, mede dankzij mij gerealiseerd binnen de toenmalige sociale woningbouw.'

REACTIES

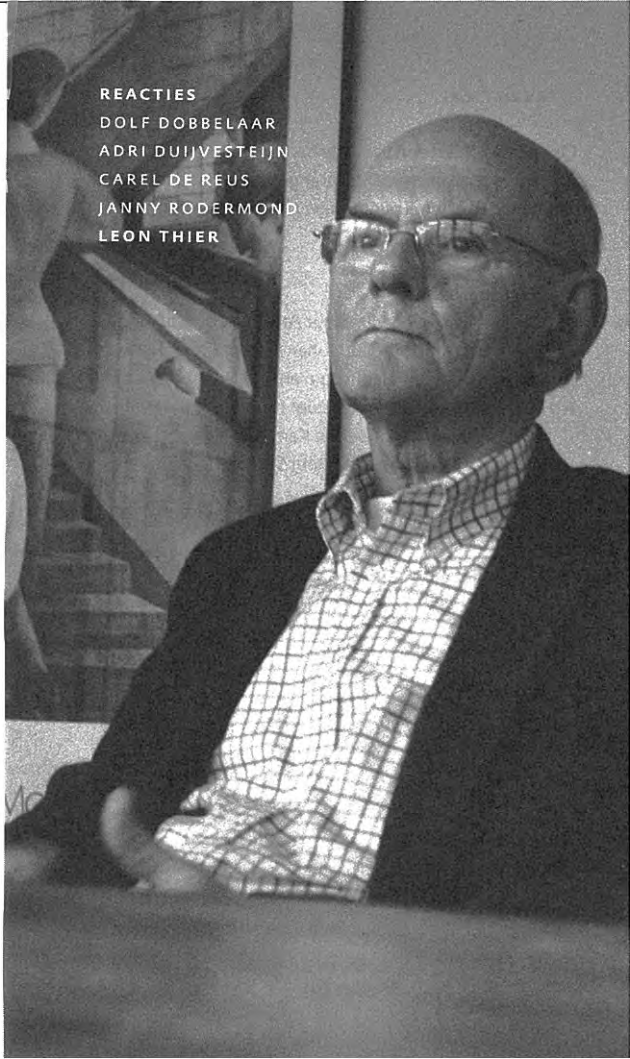
DOLF DOBBELAAR

ADRI DUIJVESTEIJN

CAREL DE REUS

JANNY RODERMOND

LEON THIER

REACTIES

Op verzoek heeft een panel de handschoen opgenomen en gereageerd op een aantal prangende kwesties die Cees de Wit in zijn afscheidsinterview als STAWON-voorzitter te berde brengt.

Het panel bestaat uit:

LEON THIER, architect directeur Atelier PRO architecten

CAREL DE REUS, directeur Johan Matser Projectontwik-
keling, voorzitter Habiforum en oud-voorzitter NEPROM

ADRI DUIVESTIJN, wethouder ruimtelijke ordening
Almere, voormalig Tweede Kamerlid pvdA

JANNY RODERMOND, directeur Stimuleringsfonds voor
Architectuur

DOLF DOBBELAAR, voorzitter STAWON, architect super-
visor.

Ieder reageert op een kwestie die past bij zijn of haar specifieke kennis en kwaliteit alsook op een algemene vraag.

De vragen/stellingen luiden:

1. De architectenopleiding is teveel gericht op de vormgevingskant. Het is van groot belang om meer aandacht te besteden aan de realiteit van het bouwproces, aan coördinatie en communicatie. Ook technisch onderwijs hoort erbij. (reactie Leon Thier)
2. De architect moet zich ontwikkelen tot primus-inter-pares en de horizontale coördinatie in het bouwproces op zich nemen. De architect is namelijk als geen ander in staat tot schakelen tussen schalen en disciplines. (reactie Carel de Reus)
3. Hoe kan de startersproblematiek worden opgelost? (reactie Adri Duivesteijn)
4. Dé aandachtspunten voor de toekomst zijn de netwerkstad en de woonomgeving. Buurten zijn de kraamkamers van sociale cohesie. (reactie Janny Rodermond)
5. Als de architect zich ontwikkelt tot primus-inter-pares of 'chef schakel', wat is dan (nog) de rol van supervisor? (reactie Dolf Dobbelaar)
6. Wat is de rol van STAWON in de toekomst? Volgens de afscheidnemende voorzitter vult STAWON het vacuüm tussen de op onderwijs en theorievorming gerichte universiteiten en de op werk en inkomen gerichte architectenbureaus. (reactie Dolf Dobbelaar)

De algemene vraag luidt:

Wat moeten we doen om gebieden te krijgen waarin de woningbehoefte zo wordt opgelost dat mensen 'boeiende verhalen' over hun gebied kunnen vertellen?

a. Via een rode rand om het Groene Hart waarvoor de NEPROM, de Vereniging van Nederlandse Projectontwikkeling Maatschappijen, pleit.

b. In de stedelijke ontwikkeling waarbij de corporaties, die van oudsher een grote reputatie hebben, gestimuleerd moeten worden om hun verantwoordelijkheid te nemen.

LEON THIER, architect directeur Atelier PRO architecten, reageert op de eerste stelling: de architectenopleiding is teveel gericht op de vormgevingskant en zou meer aandacht moeten hebben voor techniek en voor de realiteit van het bouwproces.

Praktijksituatie simuleren

'Door de opkomst van de managementbureaus in de tachtiger jaren is het architectenvak uitgehold. Juist de laatste tijd merk ik echter ook het tegenovergestelde: opdrachtgevers willen graag met architecten praten die staan voor hun vak, die zorgen voor de integratie van al die tegenwoordig betrokken disciplines, en richting geven.

Dat is een uitermate goede ontwikkeling, maar dan moet je ook mensen hebben die in staat zijn om in een team van opdrachtgevers en adviseurs leiding te nemen. Op de opleidingen ligt een groot accent op vormgeving en dat moet ook, want dat is ons vak. Maar de randvoorwaarden om te bereiken dat die vormgeving gemaakt kan worden, zijn minstens zo belangrijk.

Ik denk dat opleidingen meer moeten doen om te zorgen dat architecten in een team kunnen werken, anderen kunnen inspireren, leiding kunnen nemen. Het woord architektoon betekent letterlijk 'hij die vooraanloopt bij het bouwen'. Dus de leiding neemt. Ik hoorde laatst tot mijn schrik dat studenten, uitzonderingen daargelaten, erg individueel studeren. Maar zo zit de wereld niet in elkaar. Natuurlijk moet er in het onderwijs een zekere wetenschappelijkheid zijn, en reflectie, maar we moeten geen wereldvreemde mensen opleiden.

Voor de architect is een belangrijke rol weggelegd om met de opdrachtgever te praten over een toekomstvisie, om te proberen het kwantitatieve programma van eisen een kwalitatieve draai te geven. Om dat tijdens de opleiding te oefenen zou je de praktijksituatie moeten simuleren.

Wat de technische kant betreft: onder invloed van de computer en de beeldcultuur lijkt 'het maken' erbij ingeschoten. Wij ervaren dat buitenlandse architecten veel beter zijn opgeleid dan Nederlandse. Die zijn namelijk zowel conceptueel opgeleid als ambachtelijk. In Nederland weten afgestudeerde architecten vaak zo weinig van techniek dat ze de eerste jaren als tekenaar aan de slag moeten. De opleiding zou zo moeten zijn dat ze meteen als architect moeten kunnen werken.'

Nieuwe steden

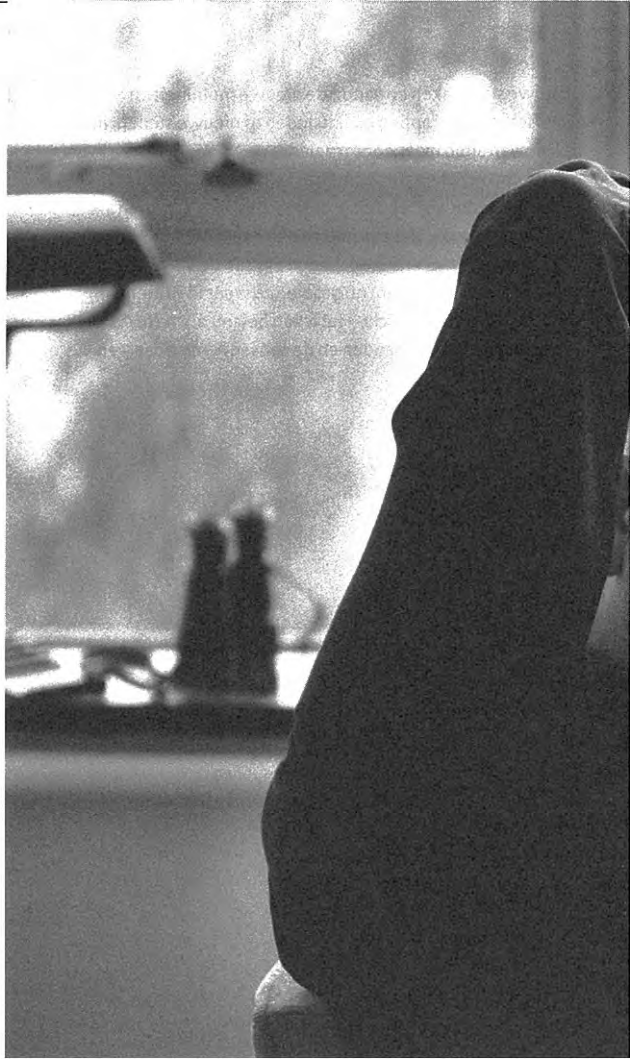
'De keuze tussen bouwen rond het Groene Hart of in de stad vind ik niet zo interessant. Om te zorgen dat mensen zich kunnen hechten moet je beginnen bij het verhaal, bij het landschap, bij de basis en de geschiedenis van een plek. Of je nu iets stedelijks maakt of iets landschappelijks, er is altijd een verhaal.

Waarom ik de discussie over het Groene Hart ook niet zo interessant vind: we moeten het hebben over Nederland en over Europa. De wereld wordt steeds mobieler. Mensen wonen soms een paar dagen van de week in het oosten en werken de rest van de week in het westen. De woonstee bestaat niet meer uit traditionele buurten.

Je zou veel meer moeten nadenken over woonlijnen, over meerdere soorten wonen. We bouwen altijd door aan bestaand stedelijk gebied, maar misschien moet je een

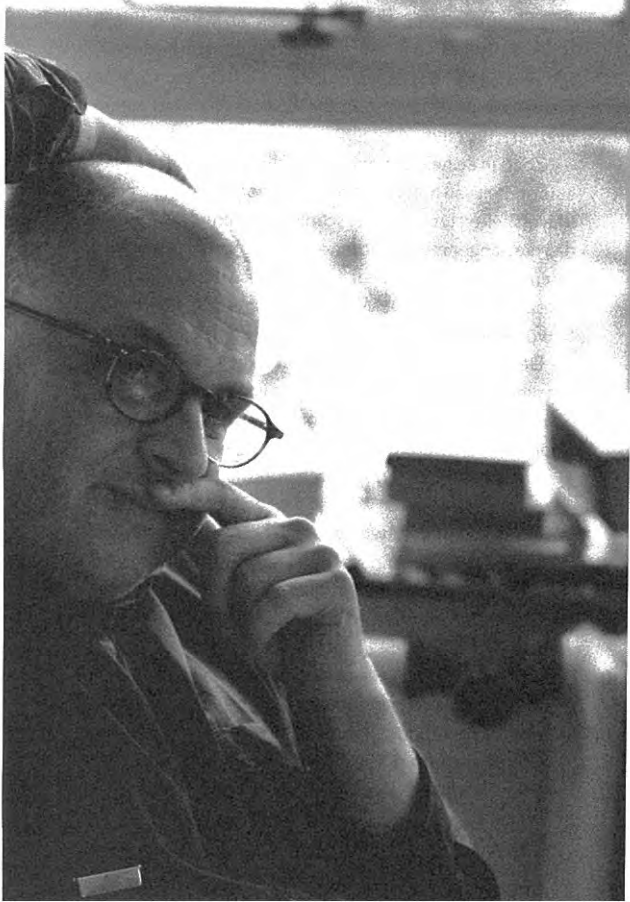
nieuwe slag maken en vanuit de nieuwe mobiliteit en het landschap overstappen op lintsteden of nieuwe steden, in plaats van altijd maar doorgroeien.

In dat opzicht is de denkwijze van West 8 interessant, waarbij Nederland op een grotere schaal wordt gezien als delta van Europa. We zijn veel te eng bezig door ons zo op eigen land te concentreren. Lange tijd zijn de vliegvelden in Nederland afgestorven, nu groeien ze weer in Rotterdam, Eindhoven en Maastricht. Het is van belang om na te denken over die nieuwe verbanden en de consequenties daarvan.'

DE VERDIEPING
Honger naar kennis

DE VERDIEPING

In misschien wel het roerigste decennium van de vorige eeuw neemt het architectenvak, tot dan toe van vader op zoon nauwelijks in essentie aangetast, een wending. Kon stadsbouwmeester Dudok begin jaren '60 in een zaaltje in Hilversum nog als een autoriteit het strijdtoneel betreden, zijn aanzien en leiderstatus onbetwist, luttele jaren daarna maakt Cees de Wit in een zaaltje in Soesterberg het tegenovergestelde mee.

Zoals in de hele samenleving in die revolutionaire tijd autoriteiten van hun voetstuk vallen, hoogleraren op de universiteiten tot hun grote schrik van de ene op de andere dag niet langer met u worden aangesproken, hun ivoren torens uit worden gesleept en ter verantwoording worden geroepen, zo wordt De Wit in de late jaren '60 door de bewoners van Soesterberg op het matje geroepen.

De Wit is door woningcorporatie Sint Jozef ingehuurd om nieuwe woningen te ontwerpen voor een wijk in Soesterberg. De woningwetwoningen werden bewoond door onderofficieren van de luchtmacht, herinnert zich De Wit, maar de huizen verkeren in dermate slechte staat dat ze gesloopt moeten worden. Dat was toentertijd een hele toer. Woningwetwoningen, gebouwd met staatsgeld, mochten door de woningcorporatie niet zomaar worden afgebroken. Eerst moest een krotverklaring worden afgegeven, een bordje met 'onbewoonbaar verklaarde woning' op de deur gespijkerd.

De Wit heeft naar eer en geweten een mooi plan bedacht. De huizen hadden veertig meter lange tuinen, waar indertijd elk huishouden zijn eigen groente kon verbouwen. Maar de crisisjaren zijn voorbij en de tuinen zijn in onbruik geraakt. Daardoor is De Wit op het idee gekomen om aan

het eind van de tuinen de nieuwe huizen te bouwen, zodat het verhuisongemak tot een minimum kan worden beperkt: de onderofficieren kunnen te zijner tijd lopend verhuizen.

Toch lopen de emoties over de tot krottenwijk bestemde buurt zo hoog op, dat in Het Zwaantje in Soesterberg een bijeenkomst wordt belegd. 'Om de gemoederen te sussen zei de woningcorporatie tegen mij, ga jij het plan maar uitleggen aan de mensen.'

Het is nog voor de stadsvernieuwingsoperatie. Van inspraak of communicatie met bewoners heeft nog niemand gehoord. 'We hadden perspectiefjes en maquettes gemaakt, wat in de woningbouw toen nooit gebeurde. En werden vervolgens de zaal uitgejaagd.'

Was je totaal lamgeslagen, wil Rottenberg weten.

'Het was een knal. Ik wist niet wat me overkomen was, begreep het niet meer en dacht, als dit de toekomst wordt, dan hebben wij een fundamenteel gebrek aan vakkennis.'

Metamorfose

De Wit zit niet bij de pakken neer en gaat op zoek naar begrip en naar een oplossing uit de impasse. Hij klopt in eerste instantie aan bij een bevriend maatschappelijkwerker, met de vraag 'hoe doe je dat, communiceren'. Maar zij kan hem niet helpen. Een vroegere klasgenoot, inmiddels socioloog, biedt uitkomst en verwijst naar zijn hoogleraar. Die laat een aantal van zijn studenten behoefteonderzoek doen, met een verrassend resultaat. Wat de onderofficieren en hun families in Soesterberg het liefst willen, afgezien van de grootte van de kamers, is een luifel boven de voordeur.

Het lijkt een onschuldige, makkelijk in te willigen eis, maar was binnen de toenmalige woningwetbouw onbetaal-

baar, aldus De Wit. Hij start een actie, gaat op sponsortocht bij aannemers en onderaannemers en zorgt dat de luifels er komen.

FR 'En toch dacht je, ik moet iets anders gaan doen.'

CW 'Ik had ooit een cursus organisatie nieuwbouwstromen gedaan en wist dat we met het bouwen in de bestaande situaties een gigantische, nieuwe organisatiekwestie hadden. Ik zocht dus mijn heil bij de sociale disciplines. Ik was stagebegeleider van die sociologiestudenten, maar ik verstond ze niet. Ik begreep niet wat ze tegen me zeiden en dacht, laat ik weer een nieuwe taal leren.'

De Wit houdt zijn architectenbureau, gaat overdag sociale wetenschappen studeren in Utrecht, werkt 's avonds en wisselt de godheid Dudok in voor de utopische leermeester Piet Thoenes.

FR 'Wat heb je van hem geleerd'?

CW 'Omgaan met de relatie tussen ratio en utopie en vooral leren luisteren – kijken kon ik al –, leren reflecteren, fatsoeneren en pas dan met voorstellen tot verbetering komen. De concrete utopie dus. Dat wil voor mij zeggen dat je gedegen onderzoek moet doen op een onconventionele manier, met een zo hoog mogelijke mate van geldigheid. Dat je vlijmscherp moet proberen te zijn en die scherpte moet vertalen naar hanteerbare, levensvatbare aanbevelingen waarvan je niet vies moet zijn ze ook in de praktijk te brengen. Als raadgever heb ik daar in het laatste deel van mijn beroepsleven veel aan gehad, want als architect geef je vaak al het antwoord voordat de vraag goed en wel is gesteld.'

Het is koren op de molen. De Wit heeft de smaak van leren te pakken, verdiept zich in bestuurlijke en bedrijfs-

kundige vraagstukken, doet fundamenteel onderzoek naar de stadsvernieuwing en verdiept zich in de mogelijke verbinding van de verbouw van de stad met maatschappelijke kwesties ter plekke. Door te werken aan de structuur van het bouwproces, krijgt hij zicht op het bouwvoorbereidingsproces. Hij promoveert na zijn studie bij Thoenes en Jansen op de sociaal-culturele en ruimtelijke ontwikkeling van zijn geboorteplaats Zuilen, afgezet tegen een stadsvernieuwingswijk in Tilburg. Om te begrijpen wat speelt in een sterk gedifferentieerde maatschappij, maakt De Wit zich sterk voor de etnografie als onderzoeksmethode.

Met zijn eigen groei verandert zijn bureau: van intussen klein architectenbureau naar flexibel onderzoeksbureau en later naar een netwerkachtig consultancybureau. Hij wordt parttime hoogleraar Organisatie van Bouwen en Wonen/Community Organization bij de Universiteit van Utrecht en bij de Erasmus Universiteit van Rotterdam. In 1993 is hij medeoprichter van het Verwey-Jonker Instituut in Utrecht, een onderzoeksinstituut dat nog altijd bestaat en 'de sociale participatie van burgers wil bevorderen en wil bijdragen aan de aanpak van maatschappelijke problemen'.

'Wel knap hoor,' zegt Rottenberg, 'dat je niet alleen jezelf maar ook je bureau hebt getransformeerd. Door die sociale wetenschappen heb je een enorme verbreding ondergaan, heb je met de hele range te maken van wonen, leven en overleven en van opbouwwerk tot gebouwde omgeving. Ik kan niet denken dat er andere sociologen zijn die die ontwikkeling hebben doorgemaakt, beginnend bij de technische, ambachtelijke leerschool van hun vader en zijn timmermannen. Het interessante is dat je je door die

verbreding uit de architectuur hebt getrokken, maar daarmee ook altijd in verbinding bent blijven staan.'

De Wit is inmiddels met pensioen, maar blijft actief: lezingen volgen, symposia organiseren, zich bemoeien met het debat. 'Vooral omdat ik het idee heb dat sommige punten niet een, twee, drie te maken vallen.'

HET UITZICHT

De stand van het land

'In dit land is gebrek
aan inzicht en er is
geen *drive* om het
inzicht dat er wel is,
verder te ontdekken
dan met de krant van
gisteren.'

Stel, zegt Rottenberg aan het begin van de derde etappe, er komt een buitenlandse delegatie naar Nederland. Aan de hand van drie voorbeelden mag jij aan die delegatie laten zien wat de toestand is van het wonen en de woonomgeving in Nederland. Waar neem je ze mee naar toe?

Moeten het geslaagde projecten zijn, of minder geslaagde, wil De Wit weten. Allebei, antwoordt Rottenberg.

Deventer

Met Cees de Wit aan het stuur voert de reis allereerst naar Deventer, naar het Noordenbergkwartier, een stadsvernieuwingsoperatie uit de zeventiger jaren, waar veel monumenten en oude panden zijn opgeknapt en vernieuwd. Totaal vervallen was deze binnenstadbuurt, niemand gaf er meer een cent voor. En nu staat de gebouwde omgeving er weer bij als een pronkjuweel, vindt De Wit.

'Wat deze operatie kenmerkt: we denken dat we een probleem hebben met een deel van de stad, en dat we dat niet met meer maar juist met minder betrokken partijen moeten oplossen, maar zo werkt dat niet bij stadsontwikkeling.' Zo'n operatie kan alleen slagen dankzij de effectief georganiseerde, gezamenlijke inzet van en een geslaagde communicatie tussen bewoners, wethouders, gemeentelijke diensten, woningcorporaties en andere betrokken partijen. 'Dat komt vaker voor dan in Deventer alleen,' aldus De Wit, 'maar effectiviteit is in Nederland meer uitzondering dan regel, alle archaïsche inspraakrituelen ten spijt.'

Leidsche Rijn

Wat als je de buitenlanders meeneemt naar de huidige woningbouw, wat is typerend voor de middelmaat, vraagt Rottenberg.

Een VINEX-locatie als Leidsche Rijn, vindt De Wit. Dat is een ietsje meer dan middelmaat, een geslaagde VINEX-operatie, waarin maximaal gebruik is gemaakt van de inzichten van het moment. De morfologische inzichten van het landschap, met dank aan Stefan Gall van Quadrat. En onder leiding van de Utrechtse wethouder Annemiek Rijckenberg heeft stedenbouwkundige Riek Bakker volgens De Wit als een bok op de haverkist gezeten om nieuwe talenten te vinden die uitzonderlijke opgaven op een uitzonderlijke manier kunnen vormgeven. 'Het leuke van deze VINEX is de mix aan verschijningsvormen met een mix aan programma.'

In Leidsche Rijn herkent De Wit zijn eigen ijzeren wet oftewel Vitruvius ingedikt tot drie punten:

- Het programma moet passen;
- Een gebouw moet zo degelijk zijn dat het niet instort of een vroegtijdige onderhoudsbeurt nodig heeft;
- Het gebouwde moet in schoonheid staan te pronken.

Dus deze VINEX zien we over een eeuw nog staan, concludeert Rottenberg.

'Ja, goeddeels wel.'

Overvecht

Welke wijk zien we over dertig jaar niet meer terug, vraagt Rottenberg.

Dan gaat de tocht zonder dralen naar Overvecht in Utrecht. Die buurt heeft hetzelfde als de bloemkoolwijken

van weleer, met hun kromme wegen, hofjes en bielzen bakken: truttigheid en onbezonnen hoogbouw.

Hoe is dat toch begonnen, die massaal toegeslagen vertrutting en bielzen bakken van bloemkool-, pre-, post- en echte VINEX-wijken, wil Rottenberg weten. 'Het is een soort housemuziek. Een iemand begint met dat monotone deuntje en het houdt niet meer op.'

FR 'Staat Overvecht er niet meer over veertig jaar?'

CW 'Het staat er nog wel, maar heeft dan al twee renovaties ondergaan.'

FR 'Gaat er leegstand ontstaan?'

CW 'In sommige VINEX-wijken wel, denk ik.'

FR 'Hebben als ex-architect je handen niet zitten jeuken om als een meesteraanwijzer of stedenbouwkundig supervisor te zeggen: wij gaan nu in een coalitie met architecten een VINEX maken die niet truttig is en die voldoet aan Vitruvius?'

CW 'Nee, die neiging heb ik nooit gehad, om twee redenen. Ik dacht: er zijn bekwame ontwerpers zat, daar zit het probleem niet. Het probleem zit vooral in het eerste punt van mijn Vitruvius: in de vertaling van het programma. Als STAWON hebben we wel halverwege de VINEX geroepen: het kan anders, het kan beter.'

Hoe Amerikaanse modellen ons land overspoelen

Waarvandaan komt eigenlijk de suburbane VINEX-gedachte? Is de VINEX wel het beste antwoord op de Nederlandse woningnood? Was het niet beter geweest om, met de pro's en contra's van Almere en Lelystad in het achterhoofd, nieuwe steden te bouwen?

De denkbeeldige, buitenlandse delegatie heeft aan de

busreis flink wat vragen overgehouden en komt 's avonds in een even denkbeeldig zaaltje bijeen. Hoe vervuilend is de VINEX voor Nederland geweest, wil Rottenberg van De Wit weten. 'Want als we met cultuurfilosoof René Boomkens, en zijn Enneüs Heermalezing over *De nieuwe wanorde en de nieuwe stad*, of met Adri Duivesteijn, die destijds als kamerlid voor de pvdA een fototoer maakte door het land, naar Nederland kijken, zien we wel een hoop rotzooi in de VINEX. Of zeg je met jouw interdisciplinaire blik het valt wel mee?'

De Wit vindt het inderdaad meevallen, maar er zijn naar zijn mening wel essentiële denkfouten gemaakt op gebied van planologie en stedenbouw. Zo is de relatie tussen onderzoek en plan – het kenmerk van Van Eesteren – zoekgeraakt, biedt planologie weinig inspirerende verhalen en zijn veel stedenbouwkundigen de juridificering ingedoken. Intussen wordt het klemmende, eigentijdse vraagstuk van de netwerkstad niet op begrip gebracht.

FR 'Hoe komt dat in een land, dat met name aan de westkant zo door ruimtenood wordt gesierd, waar grond zo duur is en we van oudsher toch best goede stedenbouwers hebben. Wat is de reden dat we eind twintigste eeuw met name in de uitbreidingsgebieden zulke slechte stedenbouwkundige beslissingen hebben genomen?'

CW 'Er is gebrek aan inzicht en er is geen drive om dat inzicht verder te ontdekken dan met de krant van gisteren.'

FR 'Wie zijn dan die stedenbouwers die die krankzinnig geïsoleerde VINEX-constructies hebben bedacht? Ik begrijp dat niet helemaal. Er ontstaat een trend. Er is een enorme vraag van de tweede yuppengolf naar woningen. Leidt die haast tot de verkeerde druk?'

CW 'De haast – en in een weiland gaat het snel –, het concentratiegeloof en het geloof in het Groene Hart.'

FR 'Dus het Groene Hart is een desastreus dogma geweest?'

CW 'Ja, dat vind ik wel. Het wordt ook te weinig genuanceerd toegepast. Op het moment dat je zegt: we hebben weinig bouwgrond, dus is concentreren een verstandige opgave, zoals gebeurt in een stad, moet je daar niet te rigide mee omgaan en dat als een dogma op je hele land leggen, zonder relatie met de maatschappelijke werkelijkheid. Zo bevorder je de leegloop van dorpen en draag je onnodig bij aan het wegwijnen van voorzieningen.'

Gidsland Zwitserland

FR 'Je hebt uitbreidingswijken gehad in de zeventiger jaren, in de tachtiger jaren, VINEX in de negentiger jaren, al die provincieplaatsen hebben economische en andere motieven om die wijken te bouwen. Stel, jij was uitgenodigd om toe te treden tot een staatscommissie, wat had die commissie moeten bedenken om dat bloemkoolvirus de kop in te drukken? Hadden we een paar Almeres neer moeten zetten?'

CW 'Dat weet ik niet. Almere is door de nabijheid en de overloop van de Randstad goed gelukt. Lelystad, dat groter had moeten zijn, is nogal mislukt omdat men de koppeling met de economie te laat heeft gemaakt. Er is daar nauwelijks werk.'

FR 'Waarom heeft men gekozen voor al die bloemkoolwijken à la VINEX? Je had toch ook kunnen zeggen: we bouwen er ergens een stad bij.'

CW 'Op een bepaald moment is in de Nederlandse

denkwereld, met het Nirov voorop, maar ook bij de universiteit, de planologen, de stedenbouwers, de architecten, het idee geslopen dat als je de literatuur uit Amerika maar goed spelt, ik chargeer, en je een aantal keer in Amerika gaat kijken naar het suburbane wonen, je ook weet hoe je Nederland ruimtelijk moet vormgeven. Het is natuurlijk absoluut flauwekul om zo die Amerikaanse literatuur te gebruiken. Let wel, het is indrukwekkend wat daar gebeurt, maar de schaal en de volksaard zijn zo anders. Daar kan je hier niks mee.'

FR 'Waarom gebeurt dat dan? Wie doen dat? Wie zijn daarvan de wegbereiders?'

CW 'Geprovoceerd gezegd: degenen die een excursie maken of liever de boekenkast laten omvallen, dan als etnograaf met hun benen door de modder van de eigen maatschappij te lopen. Daarbij: papagaaien loont.'

FR 'Ongelooflijk, dus met andere woorden, zoals Amerika dominant is in ons eten, in onze muziek, zo heeft ook die Amerikaanse suburbane uitbreiding onze stedenbouw beïnvloed. Wat had het Noordwest-Europese antwoord moeten zijn op de verzorgingsstaat, op de massificatie, op de bevolkingsgroei, want in de ons omringende landen is het niet veel beter?'

CW 'In Zwitserland vind ik op gebied van de woningbouw mooie voorbeelden.'

FR 'Dat is nou zo grappig, Zwitserland wordt voortdurend als voorbeeld genoemd. Daar zit een aantal belangrijke architecten. Daar liggen door de bergen heen voortreffelijke treinvoorzieningen en nu geldt het ook voor de woningbouw. Waarom is het daar beter dan bij ons?'

CW 'Men werkt vooral met een prijsvragensysteem,

waarbij vaak een zekere vergoeding voor je inspanningen wordt gegeven, het ontwerp aan de winnende architect wordt gegund en een ontwerpopgave goed wordt gedefinieerd. Dat laatste gebeurt bij ons niet vaak. Bij ons wordt een proefexploitatieopzet gemaakt bij een verkavelingsplan, en dat stomme verkavelingsplan blijft de maat der dingen. Daarbij zijn de opdrachtgevers toenemend geprofessionaliseerd, schrijven ze vuistdikke programma's van eisen, dat iets anders is dan een heldere ontwerpopgave, en leggen ze niet zelden wurgcontracten voor. Kortom, de architect wordt op afstand gehouden.'

Collectief Opdrachtgeverschap

Op dit moment heeft STAWON een studieprogramma opgezet, dat 'Bouwen met je burens' heet. Ook daarvan komt de inspiratie uit Zwitserland.

De studie is het STAWON-antwoord op de Nederlandse neiging achter hypes en modes aan te rennen, inzichten te ontwikkelen die zoals De Wit dat noemt niet verder gaan dan 'de krant van gisteren' en niet zijn bedacht voor de Nederlandse conditie.

Bij 'Bouwen met je burens' draait het om collectief opdrachtgeverschap, oftewel met een groep mensen een complex ontwikkelen, een hedendaagse variant op het gezamenlijke wonen uit de jaren '60, waarbij nu ook de grote, culturele differentiatie, de mogelijkheden voor kinderopvang en mantelzorg meespelen.

Het collectieve opdrachtgeverschap past heel wat beter bij Nederland, vindt De Wit, dan het Wilde Wonen, een hype die door ex-architect Carel Weeber in het leven is geroepen.

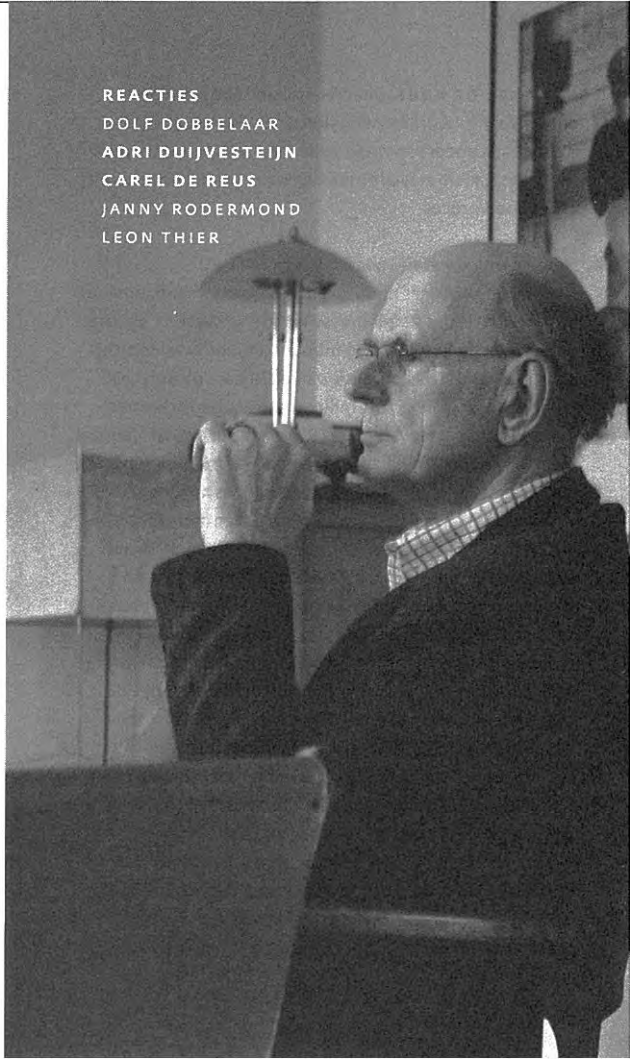
Op de hype volgde in de ogen van De Wit 'een idioot beleid' van toenmalig staatssecretaris Johan Remkes, die voorschreef dat voortaan een derde van alle woningbouw in particulier opdrachtgeverschap op vrije kavels moest worden uitgevoerd, kavels die in ons volle land nauwelijks bestaan.

cw 'Het Wilde Wonen betekent een overaccentuering van het individuele. Thoenes zei vaak: 'Zelfexpressie is mooi, totdat je buurman zich tot naarling ontplooit'. Je zult maar op de wilde woontroep van je buurman moeten uitkijken! Terwijl Nederland juist de traditie heeft van prachtige ensembles, van rekening houden met elkaar zowel in gedrag als in verschijning.'

'Dat was ook de kracht van Welstand. Ondanks de fouten en mislukkingen vind ik het een brug te ver om te roepen dat Welstand afgeschaft moet worden, maar objectiveren van schoonheid zoals nu ook vaak gebeurt in Beeldkwaliteitplannen kan evenmin. Je moet als je dicht op elkaar zit, rekening houden met elkaar. Dat is gewoon zo. Als STAWON willen we overigens niet alleen het individuele verlangen meer ruimte geven, wij willen het individuele met stimulering van het collectieve.'

Inmiddels heeft ook Adri Duivesteijn, wethouder in Almere, het idee omarmd. Hij gaat het collectieve opdrachtgeverschap in Almere op grote schaal beproeven.

REACTIES
DOLF DOBBELAAR
ADRI DUIJVESTIJN
CAREL DE REUS
JANNY RODERMOND
LEON THIER

CAREL DE REUS, directeur Johan Matser Projectontwikkeling, voorzitter Habiforum en oud-voorzitter NEPROM, reageert op vraag twee: een architect is als geen ander in staat om zich te ontwikkelen tot primus-inter-pares in het bouwproces.

Hernemen van verantwoordelijkheid

'Het bouwproces en alles wat daarmee samenhangt is in de loop van de tijd steeds ingewikkelder geworden. Het gaat om architectonische en stedenbouwkundige kwaliteit, om constructieve en technische kwaliteit, maar ook om maatschappelijk draagvlak, om milieumaatregelen en klantenwensen. Je moet wel een soort tovenaars zijn om dat allemaal te kunnen overzien, op de juiste manier te coördineren en de juiste beslissingen te nemen – dat is volgens mij ondoenlijk.

Het gaat steeds meer om een proces van mensen die met elkaar moeten samenwerken, hoe weten we niet precies. In de praktijk is de opdrachtgever, de directeur van een woningcorporatie of van een projectontwikkelingsbedrijf juridisch en voor een deel financieel verantwoordelijk. Dat is in de afgelopen tientallen jaren vanzelf degene geworden met een sterke positie, de natuurlijke leider, meer dan de architect, daar moeten we eerlijk in zijn. Ik zie het spanningsveld tussen risico en avontuur, maar constateer dat het zo is en denk niet dat de geest terug gaat in de fles.

Daarbij is het aandeel van architecten steeds meer beperkt tot het bepalen van het decor, tot oppimpen. Het is jammer dat de deskundigheid van architecten minder aanbod komt in het bouwproces, dat ze zich minder zijn gaan bemoeien met bijvoorbeeld de aansluiting van woningen op hun omgeving en alles wat daarbij hoort. Als ik naar mijn

eigen professie kijk bestaat wel degelijk behoefte aan architecten met een inhoudelijker en verantwoordelijker positie.

Hoe de architecten hun positie kunnen versterken? Door uitdrukkelijker stelling te nemen. De Wit zegt verstandige dingen over het onderwijs, over de aansluiting bij de realiteit van het bouwproces. Ik denk dat het goed is om tijdens de opleiding meer aandacht te besteden aan het invoelingsvermogen met andere procespartijen, want dat is bij architecten niet erg sterk ontwikkeld.'

Stedelijke potentie

'Wat de toekomst betreft, het gaat niet om bouwen rond het Groene Hart óf om bouwen in de steden. Beide ontwikkelingen zijn uitdagend en interessant. De randen rond het Groene Hart – dat zelf absoluut op slot moet – zijn enorm verrommeld. Daar moet je een ontwerpopgave van maken en een goede overgangszone tussen groen en bestaande bebouwing creëren.

Maar de grootste uitdaging en opgave is om de steden in Nederland goed te houden. Een mooie stad is het kapitaal van ons land. De kwaliteit en de diversiteit van de Nederlandse steden zijn in potentie fantastisch. We moeten er alles aan doen om die potentie voor de toekomst te behouden en verder uit te breiden

Dat is niet alleen een taak van de corporaties. Er zijn naast de corporaties vele anderen met kennis van het stedelijk gebied: de gemeente, marktpartijen, stedenbouwkundigen, architecten. Een stad is meer dan alleen woningen. Het gaat ook om winkels, verblijfplaatsen, culturele voorzieningen, werk. Al die partijen moet je op een slimme manier bij elkaar zien te brengen.

Over de VINEX ben ik niet erg enthousiast. Dat was een programmatisch beleid uit de tijd van staatssecretaris Heerma, die woningen tekort kwam en overal dezelfde formule voorschreef: 30% goedkope woningen, 30% middelduur en 40% duur. Zo maak je geen stad en geen gemeenschap. Ik denk niet dat er nog VINEX-achtige locaties bijkomen. Binnen het stedelijk gebied is zo ongeloflijk veel te doen. Kijk door je oogharen naar de oude haventerreinen van Rotterdam, dan zie je fantastische plekken. Mogelijkheden en kansen zat.'

ADRI DUIVESTIJN, wethouder ruimtelijke ordening Almere, voormalig Tweede Kamerlid PvdA, reageert op vraag drie: hoe kan de startersproblematiek worden opgelost:

Opvoeren woningbouwproductie

'Ik vind sowieso dat het systeem van hypotheekrenteaftrek fundamenteel moet worden herzien. Dat is een volkomen achterhaald instrument, ooit bedoeld ter bevordering van het eigen woningbezit, om mensen die daartoe zelfstandig nog niet in staat waren te laten starten. Inmiddels is het uitgegroeid tot een algemene belastingverlaging voor iedereen die een koopwoning heeft. Het heeft niks meer te maken met de toegang tot wonen, sterker nog: de toegang tot wonen is problematischer geworden. De prijzen zijn met dank aan de subsidie opgeschroefd en de enigen die profiteren zijn de makelaars, de mensen bij AM en van het Bouwfonds en de gemeentes met de grondposities. Per saldo is er niks veranderd.

Om de toegankelijkheid van de woningmarkt voor starters te verbeteren, en dan gaat het vooral om de lage inkomens, zijn specifieke maatregelen nodig. Ik heb zelf een wet geschreven, de Wet Bevordering Eigen Woningbezit, die dit voorjaar in werking treedt. Die wet subsidieert lagere inkomensgroepen, waardoor zij een woning kunnen kopen van 171.000 euro stichtingskosten.

Een andere vraag is of je ook maatregelen moet nemen voor dubbele inkomens die problemen hebben om te starten in nieuwbouwwijken. Anders dan vroeger vinden we het tegenwoordig normaal om meteen in een riant eengezinswoning te starten. Maar waarom zou je niet starten in een wat bescheidener woning in de bestaande woningvoorraad. Dat is heel gezond en afgezien van Amsterdam, waar extreme koopprijzen heersen, best betaalbaar. Wat dat betreft kan het geen kwaad de eisen wat te temperen. Wel moet dan ook de doorstroming in de woningmarkt groter worden. Een gezond middel om dat te bereiken is opvoering van de woningbouwproductie, wat weer andere problemen met zich meebrengt, want de grondmarkt is in de meeste gevallen niet in handen van de gemeenten. En de marktpartijen hebben geen baat bij snelle opvoering van de woningbouwproductie, omdat dat hun eigen krapte en prijzen negatief beïnvloedt. Toch moeten we onderzoeken hoe we snel meer woningen kunnen bouwen.'

Verslaafd aan het productieproces

'Ik vind dat we na moeten denken over de vraag hoe je bij het maken van een stad af kan komen van de institutionele benadering. Het zijn altijd maar weer de ontwikkelaars

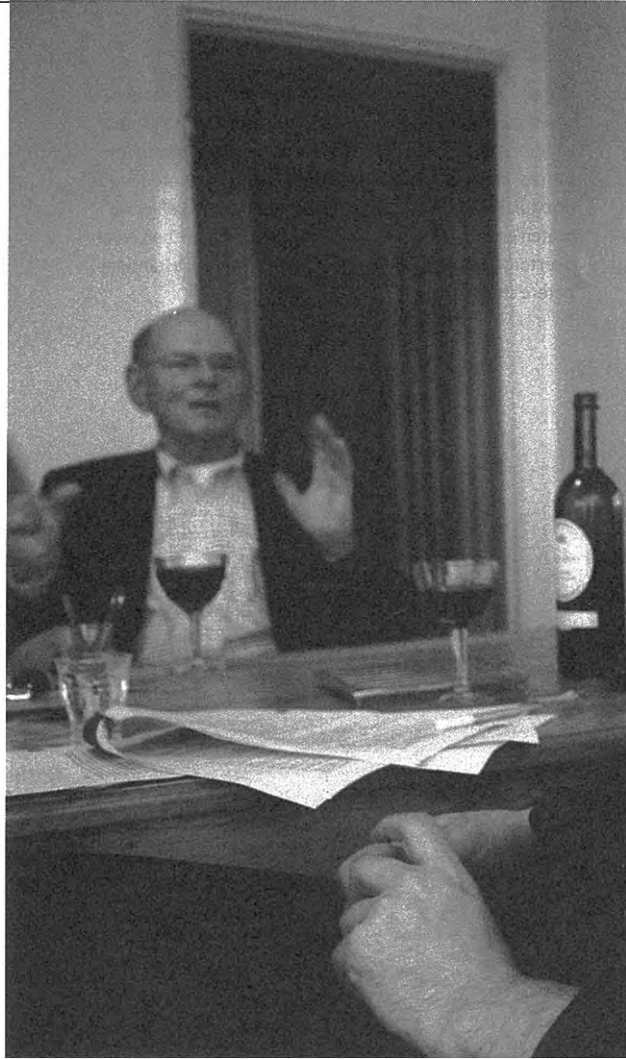
en de woningcorporaties die een stad maken. Dat is een geweldige ontkenning van het feit dat mensen eigen creativiteit hebben, die bovendien heel wat groter is dan wat de instituties aan prestaties kunnen leveren.

Ik ben groot voorstander van het particuliere en collectieve opdrachtgeverschap. Kijk naar de Scheepstimmermanstraat in het Amsterdamse Borneo/Sporenburg, naar het Steigereiland op IJburg en naar Roombeek in Enschede. Daar zijn drie levendige voorbeelden ontstaan waarin particulieren in allerlei variaties, van truttig tot modern, van suburbaan tot stedelijk, een substantieel hogere kwaliteit leveren dan de ontwikkelaars met hun confectieproducten. En dan heb ik het niet over smaak. Het is de tragiek van onze tijd dat wij de burger totaal hebben uitgeschakeld in het productieproces.

Zeker gezien de achtergrond van STAWON, dat zelf onderzoek heeft gedaan naar zowel het particuliere als het collectieve opdrachtgeverschap, voor dat laatste in Almere zelfs een pleidooi heeft gehouden, zou je op dit punt veel meer moeten radicaliseren. In Almere hebben wij voor Almere Hout (circa 25.000 tot 30.000 woningen) vier stedenbouwkundige bureaus uitgenodigd om plannen te maken, waarin alles wat grondgebonden is – 80% – door mensen zelf wordt ingevuld.

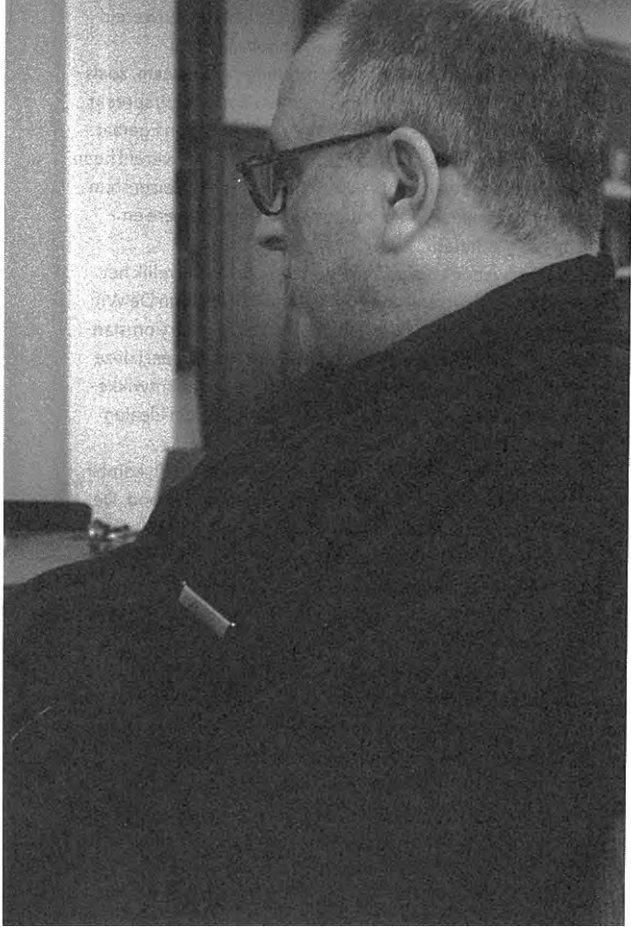
De opdracht is te komen tot nieuwe, stedenbouwkundige strategieën. Ik noem dat organische stedenbouw, waarin de gemeente de publieke ruimte definieert en de burgers, individueel dan wel collectief, inhoud geven aan hun eigen woon- en leefomgeving. Voor mij moet dit de start zijn van een fundamenteel andere, gemeentelijke strategie in het bouwen van de stad zelf.

Wij zijn in Nederland zo institutioneel. Vrijwel iedereen, ook onze prominente architecten, is verslaafd aan grote aantallen en is onderdeel van een grootschalig productieproces. Het is ook veel makkelijker om als bestuurder voor drieduizend woningen met drie projectontwikkelaars te praten en niet met drieduizend burgers. Maar ik ben ervan overtuigd dat je met die drieduizend burgers substantieel betere steden maakt.'

HET INTERIEUR

De stand van het architectenvak

Hoe je het ook wendt of keert, of je kiest voor de zienswijze van Felix Rottenberg of voor die van Cees de Wit, wie vanuit vogelperspectief naar de Nederlandse architectenwereld kijkt, kan een drietal categorieën onderscheiden.

De eerste categorie is de voorhoede van het team, zoals Cees de Wit het prefereert te noemen. Rottenberg spreekt van een kleine groep met architecten als Erick van Egeraat en Rem Koolhaas, die 'als zeemeeuwen over de wereld heen reizen, gebouwen neerkakken en als een soort keizers hun plannen en ideeën kunnen afdwingen met mindere en mooie resultaten.'

De tweede en derde categorie zijn respectievelijk het middenveld en de achterhoede, in de definitie van De Wit, waarbij opvalt dat vooral het middenveld in zware omstandigheden terecht is gekomen. Rottenberg definieert deze categorie als een groep die moet 'knokken met ontwikkelaars of met opdrachtgevers' om nog iets van zijn idealen waar te maken.

De achterhoede, die geld verdient en overleeft, komt in deze vierde etappe van het gesprek niet meer aan bod. De voorhoede wel: die is van groot belang voor het vak, zoals ook de middenlinie een essentieel stempel drukt op de inrichting van Nederland.

Voorhoede

Rem Koolhaas heeft het, Adriaan Geuze heeft het, Dudok had het: het talent om intuïtief beslissingen te nemen die vooruit lopen op de omstandigheden en daarnaast het overwicht om die beslissingen ook af te dwingen.

Hoe vooruitziend Dudok is geweest, blijkt uit zijn ontwerp voor het stadhuis van Hilversum. Wanneer de

prijsvraag wordt uitgeschreven, werkt Dudok in Leiden. Hilversum was destijds een klein dorp in het armoedige Gooi. Toch neemt de architect de moeite om mee te doen en wint.

Op dat moment gaat hij een ander ontwerp realiseren dat vooruitloopt op een toekomstige, grote stad.

cw 'Hij maakte voor een klein dorp een drie keer zo groot ontwerp en zei 'het komt vanzelf vol'.' Dudok kreeg gelijk.

De Wit heeft bewondering voor dit soort visionaire ontwerpers, zoals hij ook Rem Koolhaas een goed visionair vindt. Hij noemt Koolhaas' boek 's, m, l, xl' een interessante collage en een leuke momentopname, waarin de architect het lef heeft om de individualisering en globalisering te verbeelden op een moment dat nog zeer weinigen in de architectuur daarmee bezig waren. En hij deed dat, zonder op dat moment al teveel de consequenties te willen en kunnen overzien.

Over het nut en het belang van mensen die de wereld van morgen aanvoelen en verstaan, die een sensor hebben waardoor ze niet alleen bezig zijn met de toekomst, maar er zelfs op vooruitlopen, bestaat bij de sprekers consensus.

Ben je jaloers op wat Koolhaas kan, vraagt Rottenberg.

'Ik waardeer hem daarom zeer', zegt De Wit, 'dat kan je een positieve jaloezie noemen. Maar je moet wel onderscheid maken tussen mensen die wel de wereld begrijpen en mensen die niet de wereld begrijpen en desondanks hun mening willen opleggen.'

In dat laatste geval gaat het volgens De Wit om een betekenisdictaat van architecten zelf, om een loos gebaar dat vanuit de maatschappij niet wordt begrepen en niet

wordt vertaald naar een fatsoenlijk programma.

'Dan confronteer je een maatschappij namelijk met architectuur die ze niet wil. Daarmee speel je een retro-wethouder in de kaart die opstaat en zegt 'nou is het afgelopen, nu gaan die architecten maar eens bouwen wat de mensen mooi vinden'.'

Met alle gevolgen van dien. Of het nu door nostalgie komt of door loze gebaren, op dit moment is het in Nederland retro dat de klok slaat.

Middenlinie

Groter dan de groep van zo'n vijftig, ofwel 2% hiervoor genoemde smaakmakers of koplopers, en van essentieel belang voor de inrichting van Nederland is de midden-groep, waarin naar een grove schatting van De Wit ruim 50% van alle architecten opereert. Die zitten aan tafel bij hun opdrachtgevers en hebben te maken met een enorm pakket van eisen.

'Jij hebt door de oorlog geleerd om onverstoord je eigen gang te gaan', zegt Rottenberg, 'Maar over het algemeen moet de middenlinie collaboreren in het systeem. Daar worden architecten als ze niet oppassen weggezet door andere partijen en mogen ze nog slechts een vertaling maken van het programma van eisen. Als architecten niet oppassen, zijn ze straks nog louter decorateur.'

Om verschillende redenen is de rol van architecten in het bouwproces veranderd. De enorme hoeveelheid partijen die hun toontje meeblazen. Het uitdijende eisenpakket, de vele 'mee-eters' in het voorbereidingsproces, maar ook de beroepsgroep zelf is debet aan de afgekalfde positie, vindt De Wit. Door de toetreding van andere partijen in het

bouwproces zijn architecten zich gaan terugtrekken op een beperkt terrein: hun kerntaak. Ze gaan sinds de jaren '60 steeds meer als vormgever door het leven. 'Beeldhouwers kunnen zich dat veroorloven,' aldus De Wit. 'Die kunnen vormen eigenstandig verzinnen en aan de materie opleggen. Maar een architect is vormvinder, wat een essentieel verschil is. Een vormvinder zoekt naar de passende verbinding met het programma, dat van anderen is. Samen komt men, als het goed is, tot een heldere opgave.'

Het is op zich begrijpelijk dat architecten zich zijn gaan beperken, vindt De Wit: 'De aannemer kan de bouw uittekenen. De opdrachtgever kan een programma schrijven. Vormvinden en creatief verbinden met het programma kan alleen de architect. Door de professionalisering van de wederpartijen, moesten ook de architecten zich versterken en hun handel beschermen en vernieuwen.'

Het probleem van de professionalisering: elke deel-discipline maakt zijn eigen analyses van het vraagstuk, er is niemand meer die zich met het totaal bezighoudt.

'Maar hoe is dat dan gekomen,' vraagt Rottenberg. 'Door welke ontwikkelingen is die verbinding tussen de partijen verdwenen. Dudok was in al zijn extremiteit toch een verbinder in optima forma?'

CW 'Die was gewoon de baas en dus verbond hij alles. Maar er zijn steeds meer spelers in het bouwproces en de coördinatie is gekanteld van verticale bazigheid naar horizontale advisering en mailgestuurde communicatie.'

FR 'Noem de spelers eens allemaal.'

CW 'De projectontwikkelaar, de toetsers, de bouw-kostendeskundige, de civiele technen, de milieu-saneerders, de klimaatdeskundigen, de bouwmanagement-

'Het realiseren van
sociale woningbouw
voor de laagste
inkomens is nog altijd
een ideaal van een
beschaafde natie.'

bureaus, de installatieadviesbureaus, de inspraakbegeleiders etcetera.'

'Kijk op die borden bij een bouwproject', juicht Rottenberg. 'Het is net een film.'

CW 'Vroeger stonden er drie of vier: de opdrachtgever, het architectenbureau, de constructeur en de aannemer. Dat was het dan. Onder de aannemer hingen de installateurs, de stukadoors en de schilders.'

FR 'Nu zijn het er twintig. Hoe is het zoveel meer geworden? Is dat wetgeving, specialisatie, regelgeving?'

CW 'Ja, en sectarisme, afsplitsing. Je hebt de neiging gekregen om al die mensen als medeontwerpers te zien. Er moeten isolatiewaarden gehaald worden. Er moet energiezuinig worden gestookt. We zijn de hoogte ingegaan, wat zorgvuldiger constructies vereist. Er zijn steeds meer deskundigen bij gekomen, die in dat spel allemaal een eigen plek hebben gedefinieerd. Intussen is er niemand meer die het overzicht heeft of nog wil hebben, die alle eindjes aan elkaar knoopt op zo'n manier dat het een goed sculpturaal gebaar wordt met een goed programma en dat nog degelijk is ook.'

Vlucht naar voren

De Wit koestert geen nostalgie. De machtspositie van Dudok, zijn onbetwiste gezag, horen tot een grijs verleden en komen niet meer terug. In de huidige maatschappij worden andere eisen gesteld aan de rol van architect. Zoals hij het zegt: 'Je moet als je je positie bent verloren niet de retro in. Je moet de vlucht naar voren maken.'

In een verticale coördinatie van het bouwproces, waarbij de gemeente de regie heeft, zoals zo vaak wordt geroepen,

ziet hij geen heil. Volgens De Wit is de architect bij uitstek in staat en geschikt om de gigantische horizontale coördinatie op zich te nemen, die nodig is om het bouwproces tot een goed einde te brengen.

FR 'Maar als je van nature niet de autoriteit hebt van Dudok, hoe doe je dat dan. Hoe word je de hoofdschakel-technicus in het bouwproces? Hoe pas je je aan aan de veranderde, maatschappelijke werkelijkheid?'

CW 'Door eerst goed te definiëren en te bedenken wat de kenmerken zijn van het vak en van het proces waarin je zit en waarvan je coördinator bent, en door verder te denken dan 'ik ben slechts vormgever'.'

FR 'Jij hebt het voor het zeggen, dit is jouw rode boekje.'

CW 'Een architect is per definitie eerste timmerman, dat wil zeggen heel sterk in het verzinnen van programmatische listen en globale voorstellingen, van materiaal uitzoeken en verbindingen maken.'

FR 'Waar liggen die verbindingen?'

CW 'Ik geef wel vaker de metafoor van de versnellingsbak. Als je in staat bent op het juiste moment te schakelen, dan kan je de veranderende omstandigheden goed aan. Als architect heb je te maken met een set morfologische variabelen, waarop het ontwerp is gebaseerd, maar je hebt ook het functionele gebruik, de constructie, de materialisatie, de economie van het plan en de haalbaarheid van het plan in het licht van de opvattingen van marketeers en boekhouders, de koopkracht en verlangens van de doelgroep. Je hebt met al die kwesties en deeldisciplines te maken, moet tussen al die disciplines schakelen, want je kan niet roepen 'daar ben ik niet van'.'

FR 'Dus de vlucht naar voren ligt in de metamorfose van de architect tot 'chefschaak'?'

CW 'Ja.'

FR 'Wordt dat onderwezen?'

CW 'Nee, voor zover ik weet niet.'

Opleiding

Bij de technische universiteiten, en in mindere mate ook bij de Academies van Bouwkunst ligt teveel nadruk op creativiteit en op de ontwikkeling van het vormgevings-talent. Aan het vermogen om creatief om te gaan met de realiteit van het bouwproces, het vermogen uit te groeien tot de broodnodige *primus-inter-pares* wordt nauwelijks aandacht besteed, vindt De Wit.

Ook de ambachtelijke, technische kanten – de degelijkheid van het vak – zijn de laatste vijftientig jaar goeddeels uit de opleiding verdwenen, met alle gevolgen van dien. Logisch dat architecten De Wits gewenste schakelrol niet kunnen spelen, vindt Rottenberg, want zonder die technische kant is communiceren met de technische partijen uit het proces onmogelijk. De eerste generatie die zonder behoorlijk technisch onderwijs is opgeleid, de huidige veertigers, heeft volgens Rottenberg behalve mooie gebouwen ook akoestische wangedachten opgeleverd als de *VPRO*-villa van *MVRDV*: 'Dat gebouw tast echt je gezondheid aan, want de luchtverplaatsing klopt niet, daar gaat een gebouw toch ook om?'

Stel, zegt Rottenberg, jij krijgt de opdracht om een integrale architectuuropleiding te starten, hoe ziet die er dan uit?

De school van De Wit bestaat uit een blok over de essenties van het vak in de huidige tijd, uit een blok 'ken je klassieken', uit blokken waarin het eigen talent naar voren wordt gehaald, maar waarin ook aandacht wordt gevraagd voor de krachten van anderen en de omgang en communicatie met anderen in het bouwproces. Daarnaast een ontwerp-atelier met een aantal goede, maatschappelijk relevante ontwerpopgaven en een serie workshops op basis van simulaties en concrete situaties. Met het besef van eigen creatieve, generale, visionaire en communicatieve deskundigheid, kan een architect een duidelijker rol opeisen in het bouwproces.

FR 'Moeten die procesregisseurs van jou, met inhoud, ook kunnen timmeren?'

CW 'Ze hoeven niet echt goed te kunnen timmeren, geen metallurgische kennis te hebben, maar wel zoveel van de techniek en maatschappelijke krachten weten dat ze met de technische bureaus maar ook met de bouwers, de financiers, de gebruikers en de opdrachtgevers kunnen communiceren.'

Starters op de woningmarkt

FR 'Jij bent mede-oprichter van het Verwey-Jonker Instituut, dat zich bezighoudt met onderzoek en sociale participatie en wil bijdragen aan de aanpak van maatschappelijke problemen. Vind jij dat in Nederland de mensen met de laagste inkomensgroepen naar verhouding kwalitatief veel beter zijn gaan wonen dan in de zestiger jaren, als de verzorgingsstaat begint te landen?'

Ja, vindt De Wit. Op het gebied van geriefvoorzieningen, vierkante meters, de recentelijk herziene hoogte van de

plafonds is de lagere inkomensgroep er wel degelijk op vooruit gegaan.

Toch dreigen er gevaren. De huizenprijs wordt nog altijd opgejaagd door hoge grondkosten. 'Waarom die zo hoog moeten zijn, is mij een raadsel,' zegt De Wit. 'Een kapitalistische wedloop', volgens Rottenberg. 'De markt wil het betalen, dus vragen we het', beaamt De Wit. In 2000 nam STAWON op de BouwRAI op ludieke wijze stelling tegen misbruik van de grondprijs voor het wegwerken van kosten die weinig met de woning te maken hebben. Het leek op vechten tegen de bierkaai, hoewel er nu een voorkeursrecht is voor gemeenten en iets meer transparantie.

Een ander gevaar schuilt in de transformatie van de woningcorporaties. Die zijn door de bruteringsoperatie halve vastgoedontwikkelaars geworden met de beste CAO van het westelijk halfrond, met alle gevolgen van dien. Nog altijd begrijpt De Wit niet waarom de mede door STAWON in 1993 ontwikkelde onafhankelijke Kostenkwaliteitstoets Woningbouw niet door de corporaties wordt gehanteerd.

Voorheen toetsten de provinciale directies nauwkeurig wat de prijskwaliteit van een complex mocht zijn, zegt De Wit. Maar bij het vrijmaken van de corporaties heeft de markt zijn intrede gedaan. 'De Kostenkwaliteitstoets geeft tot op 4% nauwkeurig aan wat voor een gegeven bestek de prijs mag zijn. Er zijn in Nederland tien bureaus die een certificaat hebben en toetsen kunnen houden. Maar het heeft zich nooit ontwikkeld, omdat de gemeenten, ontwikkelaars en corporaties genoeg nemen met de laagste aanbestedingsuitslag. Het punt is: wie garandeert dat die prijs niet veel te hoog is?'

'Je moet als architect
niet de retro in.
Je moet de vlucht naar
voren maken.'

Een uit de hand lopende huizenprijs, een nieuw regeerakkoord waarin van het CDA niet aan de hypotheek mag worden gekomen en van de PVDA niet aan de huren, het wordt er voor starters niet makkelijker op, verzuchten beide heren.

Is dat probleem nog te beheersen, vraagt Rottenberg. Kunnen jonge mensen de huisvestingslasten nog opbrengen?

'Ik denk wel dat het probleem te beheersen is', vindt De Wit. 'Met het systeem van de onrendabele toppen en de collegiale financiering in de sociale woningbouw en een bezit van vele duizenden woningen, kan elke woningcorporatie makkelijk een plan neerleggen om in de eigen stad iets voor de starters te doen. Maar er is geen gevoel voor urgentie.'

FR 'Denk je dat de koopprijzen dalen wanneer het denivellerende effect van de hypotheekrente aan banden wordt gelegd?

CW 'Nee, ik denk dat de koopprijzen van de woningen vooral te maken hebben met de koopkracht in de markt.'

FR 'Maar die koopkracht in de markt wordt mede vergroot door de hypotheekrente.'

CW 'Ja.'

FR 'Dus als je hem wat inperkt kunnen de prijzen dalen.'

CW 'Ja, maar dan krijg je meer vraag en schaarste en gaan de prijzen juist weer omhoog. Ik ben geen econoom, maar als je naar het huisvestingssysteem kijkt en je kijkt naar de inkomensverdeling, dan kan je voor de laagste inkomens nooit sociale woningbouw realiseren. Dat was rond 1900 bij de komst van de Woningwet al zo en dat is nog steeds zo.'

Het realiseren van sociale woningbouw voor de laagste inkomens is nog altijd een ideaal van een beschaafde natie, vindt De Wit. 'En dat heeft niets met concurrentievervalsing te maken. De markt werkt per definitie voor de koopkrachtige vraag en deze vraag is niet koopkrachtig. Dus het is van tweeën één: of je verlaagt voor hen de prijs of je geeft ze subsidie.'

Regelgeving

Naast de grote hoeveelheid partijen die tot het bouwproces zijn toegetreden, is ook de hoeveelheid regels aanzienlijk toegenomen. Dat verzwaart de last van een architectenpraktijk. STAWON heeft zich in 1998 sterk gemaakt om de soms absurde consequenties van het Bouwbesluit inzichtelijk te maken, een van de actiepunten van STAWON, waar De Wit trots op is.

De les van deze actie, vraagt Rottenberg.

Ontwerpers moeten bijtijds aan de bel trekken, niet alles voor zoete koek slikken.

Maar dan komt er een rijksbouwmeester, zegt Rottenberg, en die pleit in een interview juist voor meer regulering om de verkrumpling van Nederland tegen te gaan. En als er een ramp is in Volendam, dan komt er doorgeschoten regelgeving omdat men daarmee denkt dit soort problemen voortaan te voorkomen.

De regelgeving is om gek van te worden, beaamt De Wit. Een willekeurige greep van het eisenpakket waarmee een architect tegenwoordig rekening moet houden: tal van keurmerken, de vrouwenadviescommissie, de gehandicapten, de bejaarden, de bouwnormen. Het is bovendien voor een overheid onmogelijk om op oordeel-

kundige wijze te toetsen. Dat zie je maar aan de scheurvorming op het Amsterdamse Bos en Lommerplein, aldus De Wit.

Wat is de oplossing, wil Rottenberg weten.

cw 'Ik heb destijds de ruim vierhonderd, soms vuistdikke regelboeken en boekjes waaraan een gebouw moet voldoen namens STAWON op de BouwRAI gewraakt door ze pagina voor pagina als een orgeldraaiboek te ontrollen en de oplossing al gegeven. Als je als overheid toch initiatieven neemt om te privatiseren en verder te professionaliseren, als je streeft naar minder overheidsregulatie, pak dan door naar certificering. Laat de technische toetsing van het Bouwbesluit over aan private partijen, aan architectenbureaus die daarvoor een speciaal certificaat hebben gehaald. De regels zullen wel blijven, maar kunnen meer over hoofdzaken gaan en de uiteindelijke verantwoordelijkheid ligt dan bij de architecten. Die kunnen hun eigen plannen toetsen, of de plannen van een collega-bureau.

'Als je als toetsend architectenbureau je werk niet goed hebt gedaan, verspeel je je certificaat bij de Raad van Accreditatie, een zware sanctie, volgens De Wit.

Bijkomend voordeel: de overheid spaart toetsingskosten uit, de markt neemt die efficiënter over.

Deformatie van kleine gemeenten

Hoe vaak komt het voor: een kleine gemeente of een projectontwikkelaar bedenken een grootschalig project – bejaardenhuis, een paar appartementengebouwen – dat de maat van het dorp verre overstijgt en het karakter van de gemeente grondig verpest. Hoe kan een architect vanuit zijn professie de situatie ten goede keren?

Een alternatief voorstel maken eventueel met de inschakeling van andere beroepsgroepen als landschaps-architecten. Dat voorstel moet dan zoveel bewondering afdwingen, dat men er niet omheen kan, zegt De Wit.

FR 'Doen architecten dat te weinig, bij VINEX is het nauwelijks gebeurd?'

CW 'Ik kan het me soms wel voorstellen. Het kost nogal wat geld en tijd en er is altijd haast, want bouwprocessen duren zo tien jaar en wethouders zitten normaal gesproken maar vier jaar. Stedenbouwkundigen zijn erg juridisch geworden, het architectenvak gaat vaak meer om het uitsluiten van risico's dan om ondernemen en risico's durven nemen.'

FR 'Maar dat is een kwestie van mentaliteit. De beroemde Jan Schaefer zei: 'als het moet overtreed ik de wet'.'

CW 'Afdwingen hoeft niet gepaard te gaan met het breken van de wet. Het staat of valt wel met een superkritische houding.'

Het is deze druilerige middag al vaker ter sprake gekomen. Het beroep architect omvat meer dan alleen de creativiteit van de ontwerper met kennis van zaken. Ook moed is een essentieel onderdeel van het vak: de moed om onafhankelijk te denken, de moed om nee te zeggen als het moet of om met alternatieve plannen te komen en weerwoord te bieden aan de enorme hoeveelheid partijen en belangen in het bouwproces.

Zo kan een architect doen waar hij goed in is: stad en land een beetje mooier maken en gemeentes en projectontwikkelaars behoeden voor fouten.

REACTIES

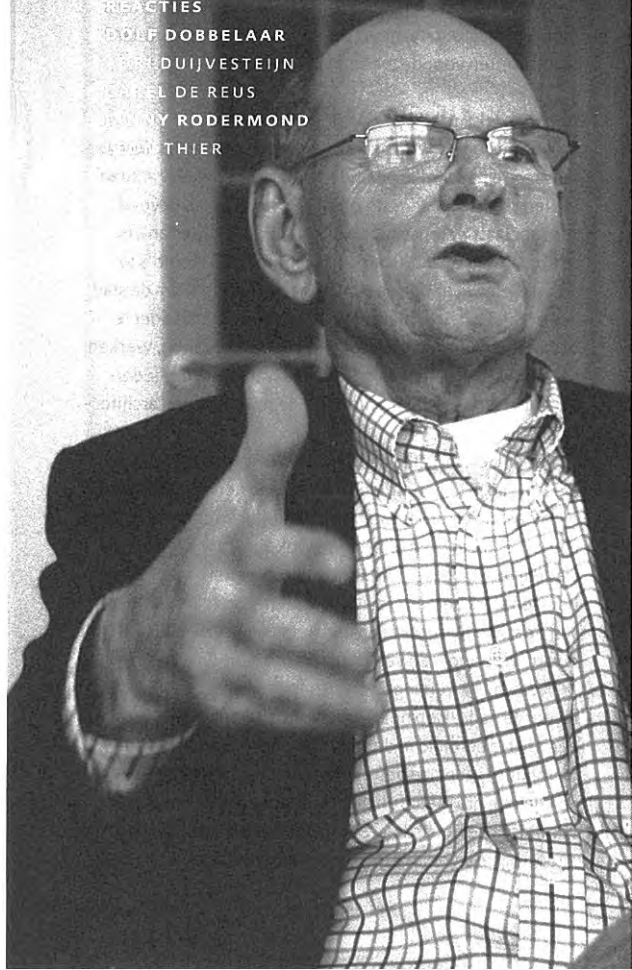
DOLF DOBBELAAR

FRANK DUIJVESTIJN

PIETEL DE REUS

FRANKY RODERMOND

FRANK THIER

JANNY RODERMOND, directeur Stimuleringsfonds voor Architectuur, reageert op vraag vier: wat zijn dé aandachtspunten voor de toekomst.

De noodzaak van een totale revolutie

'Na een periode van economische voorspoed is de vraag aan architecten welke positie zij innemen opnieuw actueel. Stellen ze zich op langs de zijlijn? Of hebben ze, gevoed door sociaal-wetenschappelijk onderzoek, redenen om een opvatting over de toekomst van stedelijke regio's te ontwikkelen. Kunnen ze strategieën aandragen om de stad (weer) als emancipatiemachine en als integratiekader te laten functioneren? Hoe zorg je ervoor dat wonen, werken, onderwijs, cultuur en zorg bereikbaar blijven voor iedereen? Dat is naar mijn mening wel degelijk ook een architectonisch vraagstuk.

Of de netwerkstad daarbij voldoende referentiekader biedt waag ik te betwijfelen. Het begrip netwerkstad verwijst naar de grote invloed van mobiliteit en communicatie. Die is niet meer weg te denken. Ook zijn door de groei van stedelijke regio's de potenties en problemen van wijken en buurten sterk veranderd. Maar voor het goed functioneren van de stedelijke gebieden lijkt het mij noodzakelijk om de ontwerpopgaven veel concreter te benoemen.

Wat mij betreft legt De Wit, als ervaren volkshuisvester, teveel de nadruk op het wonen en de woonomgeving, als een aparte eenheid in de stad. Om grote groepen van de bevolking (weer) te betrekken bij de samenleving is het van belang om meer functiemenging te genereren. Daarvoor biedt de herstructureringsoperatie van de omvangrijke, naoorlogse, stedelijke gebieden enorme kansen.

Dat klinkt simpel, maar om dit te realiseren is een totale revolutie nodig in onze besluitvormings- en bouwpraktijk. De hele bouw is nog steeds ingericht op grootschalige, goed af te bakenen, seriematige productie. Nu is het de opgave om in bestaande, stedelijke gebieden te bouwen en verbouwen. Daarbij moeten allerlei partijen met elkaar samenwerken: corporaties, schoolbesturen, zorginstellingen, bedrijven, winkeliers.

De gebouwen moeten heel precies gepositioneerd worden ook ten opzichte van de nieuw te vormen collectieve en publieke ruimten. Er zal een heel scala aan nieuwe typen buitenruimten ontwikkeld kunnen worden die verschillen in schaal, programma, beheersvorm en inrichting. Om een dergelijk proces op gang te brengen zijn nieuwe vormen van financiering en regelgeving nodig.

Corporaties zullen daarin een voortrekkersrol moeten vervullen. Ze werken met maatschappelijk kapitaal. Dat is dus bedoeld voor het oplossen van maatschappelijke vraagstukken. Het nieuwe regeerakkoord biedt daarvoor aanknopingspunten.'

Geen bouw gordel rond Groene Hart

'Om verschillende redenen ben ik er voorstander van om allereerst alle mogelijkheden te benutten om in bestaand stedelijk gebied te bouwen. Sterke steden zijn de dragers van onze economie en cultuur. We kunnen niet toestaan dat de welvarende burger een steeds groter beslag legt op de ruimte ten koste van stedelijke gebieden, waar de leefkwaliteit daalt. Dat bevordert de segregatie en die hoort niet thuis in een beschaafd, rijk land.

Het streven zou moeten zijn dat de 'footprint' van stedelijke regio's niet toeneemt, tenzij aangetoond kan worden dat er geen mogelijkheden zijn om de nieuwe programma's ergens anders in de bestaande stad onder te brengen. Ook verouderde bedrijventerreinen en leegstaande kantorenlocaties komen in aanmerking voor herontwikkeling tot multifunctionele, stedelijke gebieden.

Er moet zeker geen 'rode' rand om het Groene Hart komen. Voordat je het weet is er een nieuwe gordel van nieuwbouwwijken en bedrijventerreinen in voorbereiding. Het is voor de leefbaarheid van de steden juist van belang om de bestaande, stedelijke gebieden veel beter te verbinden met de landschappelijke zones in de Randstad. Zo'n verdichtingsoperatie moet gekoppeld zijn aan hoge ambities ten aanzien van de architectuur en stedenbouw. Toepassing van nieuwe technologieën moet bijdragen aan klimaatbestendige steden, die tegelijk een vooruitstrevend en aantrekkelijk vestigingsklimaat bieden voor internationale bedrijven.'

Boeiende verhalen?

'In de jaren '70, toen De Wit begon aan zijn werkzame leven, ontstond het fenomeen van de 'groene weduwe': de huisvrouw die eenzaam en alleen de dag moest zien door te komen in haar doorzonwoning in de nieuwbouwwijk. Dat lijkt geschiedenis, maar de situatie in de huidige, multifunctionele VINEX-wijken vertoont veel overeenkomsten met de groeisteden en bloemkoolwijken uit vroegere decennia.

De doodsheid valt niet op te lossen met architectuur. Verhalen komen voort uit fantasieën en uit gebeurtenissen.

Gemengde, stedelijke gebieden geven meer voedingsbodem voor verhalen dan monofunctionele woonwijken. Thematische woonwijken en retroarchitectuur zijn schijnoplossingen; varianten op de beeldarchitectuur van de jaren '90.

Het vervangen van de ene gevel door de andere is vrij eenvoudig; dat vergt geen verandering van de totale bouw-industrie. Maar die is wel noodzakelijk.'

DOLF DOBBELAAR, voorzitter STAWON, architect en supervisor, reageert op de vragen vijf en zes: de rol van de supervisor in het bouwproces en de toekomst van STAWON.

Permanente studie

'Ik denk dat ook in de toekomst een grote rol is weggelegd voor de supervisor. Het is erg belangrijk dat architecten door de schalen heen schakelen, wat ze nu nog te weinig doen. Je moet tegelijk accepteren dat een architect niet meer als vroeger het middelpunt van de aarde is. Je hebt de rol van supervisor nodig om de condities te scheppen waarbinnen architecten kunnen werken.

Wat STAWON betreft: juist omdat het beroep zo divers en complex is geworden, is het van eminent belang dat ook afgestudeerde architecten zich richten op studie. Studie is een wezenlijk onderdeel van het vak en die rol bieden de studiestichtingen van de BNA. Vooral voor de minder bemiddelde bureaus is het goed een platform te hebben, samen te werken, bepaalde thematieken te bestuderen of te onderzoeken. Tenslotte maakt eendracht macht.

Daarbij vind ik niet dat STAWON het vacuüm kan

opvullen tussen de opleidingen en de architectenbureaus. Die verantwoordelijkheid zou het onderwijs moeten oppakken: dat moet breder zijn en behalve aan theorievorming ook aandacht besteden aan de veranderde rol van de architect, zowel maatschappelijk als inhoudelijk.'

Duurzame oplossing

'Carel de Reus vindt dat architecten uitdrukkelijker stelling zouden moeten nemen. Ik vind stelling een groot woord, maar het kan geen kwaad dat architecten zich meer laten horen.

Wat het invoelingsvermogen betreft, dat volgens De Reus bij architecten slecht is ontwikkeld: die mening deel ik niet. Hetzelfde kan je zeggen van opdrachtgevers en van andere partijen in het proces. Om goed samen te werken moet iedereen professional zijn.

Ook met het pleidooi van de NEPROM ben ik het oneens: we moeten geen rand zetten om het Groene Hart. De problematiek van de woningbouw zou opgelost moeten worden in de stad. In Nederland is krapte aan grond en in de stad zijn nog zoveel plekken waar je kan bouwen, zoals industriegebieden die over tien jaar vrijkomen. De discussie zal zich de komende tijd dan ook eerder richten op de vraag waar niet gebouwd mag worden, dan op de vraag waar wel te bouwen.

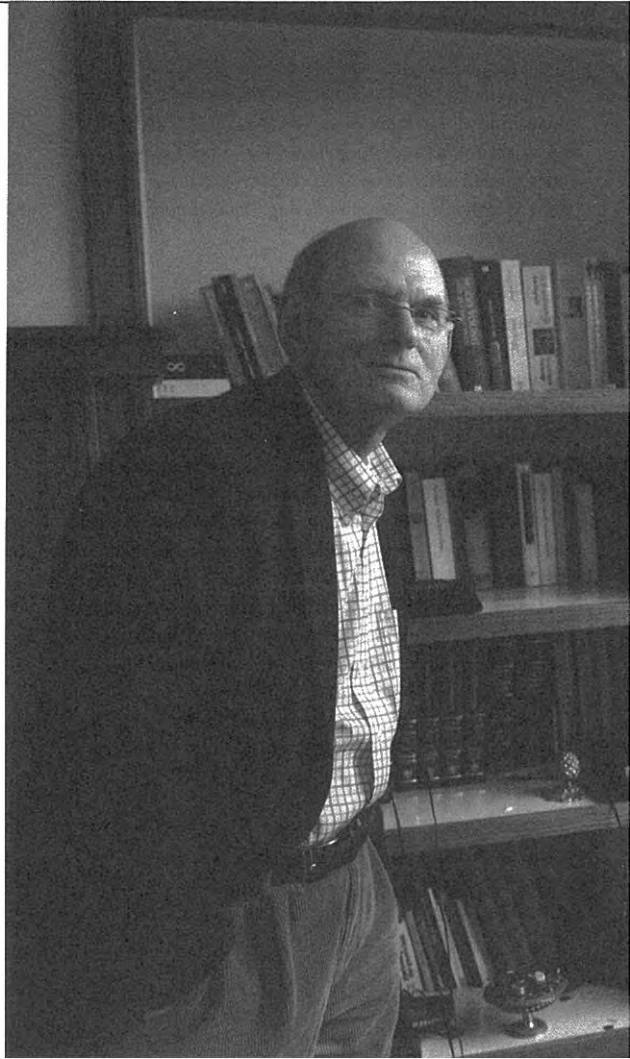
Dé opgave ligt natuurlijk in de stedelijke tuinsteden, een taak van de corporaties. Die hebben de grond en de gebouwen, maar er zijn weinig corporaties die nadenken wat ze met de tuinsteden willen, zowel in sociaal-cultureel opzicht als bouwtechnisch, architectonisch en stedenbouwkundig.

Op dit moment slopen ze te kleine woningen en bouwen ze dezelfde soort relatief kleine woningen terug, die over dertig jaar ook weer gesloopt moeten worden. De corporaties zouden echt moeten investeren in visie, in een duurzame oplossing voor de samenleving. Dat kost geld, maar de corporaties hebben ook geld.'

Nieuwe opgaven

'Aangaande het pleidooi van Adri Duivesteijn voor particulier en collectief opdrachtgeverschap: in de vrij succesvolle campagne *Bouwen met je burens* pleit STAWON ervoor dat mensen collectief samen met een architect zelf ontwikkelaar spelen. Ik zie daar grote mogelijkheden in. Maar ik ben er geen voorstander van dat iedereen maar een eigen stukje land heeft en alles mag doen in Nederland. Dat kan voor een deel in Almere, maar niet in de Randstad. Nederland is gebaat bij een zekere mate van regie van de onbebouwde ruimte.

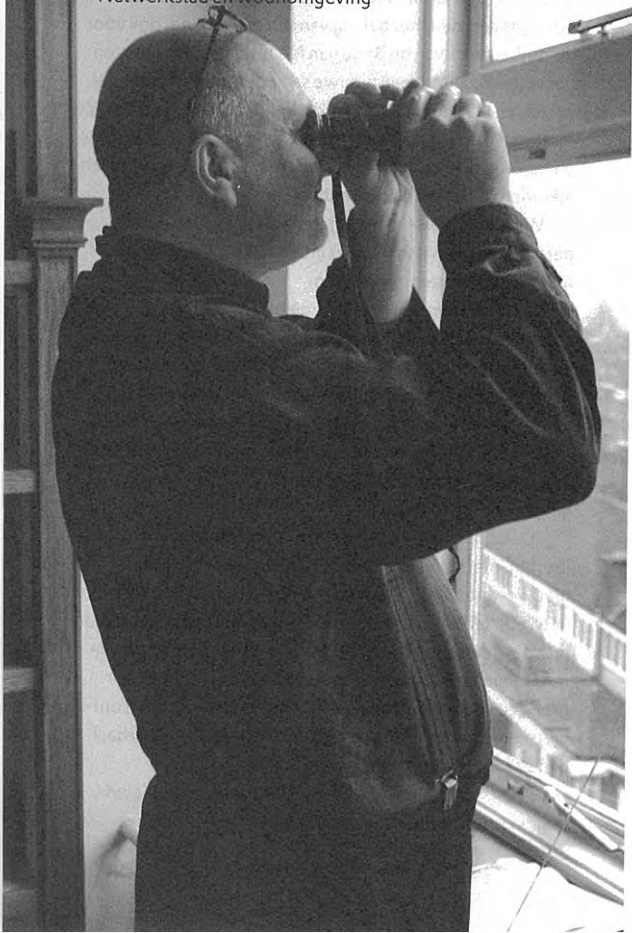
De grootste uitdaging van STAWON is om te stimuleren dat gebouwen in de context passen, inspelen op de openbare ruimte en op functiemenging. Het gaat om veel meer dan woningbouw alleen. De integratie van functies, de manier waarop de openbare ruimte werkt hebben invloed op de architectuur en kunnen wellicht nieuwe opgaven teweegbrengen.'

DE TOEKOMST

Netwerkstad en woonomgeving

DE TOEKOMST

Ging het gesprek tot nog toe over weerbaarheid en nieuwe potenties, over de architect als natuurlijke leider in het bouwproces, over het belang van samenwerking, ook voor de studiecentra van de Bond van Nederlandse Architecten ligt volgens De Wit een nieuwe samenwerkingsfase in het verschiet. Dat studieclubs noodzakelijk blijven is evident. Ze opereren in het vacuüm dat ontstaat tussen de op onderwijs en theorievorming gerichte universiteiten en de op werk en inkomen gerichte architectenbureaus.

Wat heb jij geleerd in die jaren van STAWON, in de permanente uitwisseling met architecten en architectenbureaus, wil Rottenberg weten.

cw 'Ik heb vooral geleerd hoe belangrijk het is om met elkaar een goed klimaat te scheppen, om samen te werken. Architecten zijn als ontwerpers individualisten, niet erg geneigd tot samenwerking. Ze zouden in de vlucht naar voren en om hun positie in het bouwproces te heroveren meer bondgenoten moeten zoeken, landschapsarchitecten en onderzoeksbureaus bijvoorbeeld. Dat zie je nu ook gebeuren.'

'Dat is ook hard nodig, want onder invloed van de globalisering, mobiliteit en internet hebben we te maken met nieuwe fenomenen als de netwerkmaatschappij en de netwerksteden. We moeten met vereende krachten, samen met de universiteiten en hun internationale contacten, die fenomenen op begrip krijgen en de consequenties doorgronden voor de architectuur. Bijvoorbeeld met goed ontwerp onderzoek, maar dan op een veel grotere schaal dan STAWON tot nu toe gewend is te doen.

Doen we dat niet, dan blijven we publieke middelen uitgeven aan foute consequenties van onze ruimtelijke

beslissingen. Niet dat architecten dit alleen kunnen, maar als creatieve denkers mogen zij hierbij niet afzijdig blijven.'

Zelf gaat De Wit de komende jaren reizen, naar Scandinavië en China, maar vooral naar buurten in Manchester en Londen, waaraan hij ooit een bijdrage heeft geleverd.

Buurten zijn volgens De Wit nog belangrijker dan gebouwen of landschappen. De buurt is door de moderne technologieën leger geworden. Daar speelt de individualisering. Je hoeft de straat niet meer op om te communiceren en toch bestaat echte communicatie alleen uit fysieke ontmoetingen, momenten waarin betekenis wordt uitgewisseld. 'Op zo'n moment kan je drie dingen doen. Je kan andermans betekenissen accepteren en samen verdergaan. Je kan ze afwijzen en met de rugge naar elkaar gaan staan, wat te veel gebeurt. Of je kan andermans betekenissen respectvol maar duidelijk amenderen – daar ligt de toekomst.'

Voor de studieclubs van architecten beveelt hij dan ook als meest urgente onderwerp een studie aan naar de woonomgeving, naar de ruimte tussen de woningen of de gebouwdelen, de kraamkamers van de sociale cohesie.

Daar ligt vaak de informatie voor een goed programma, daar liggen de verbindingen met de maatschappij. Daar vormen zich de maatschappelijke cellen van de toekomst.

cw 'Ik verwijt de sociale wetenschappen dat zij niet verder zijn gekomen dan de parochiale ruimte als het gebied waar het zou gebeuren. Ik denk juist dat die gedifferentieerde celvorming onder dat schaalniveau plaatsvindt: in de woonomgeving. Daarom roep ik ook altijd hoe belangrijk het is om te schakelen tussen schalen.'

Een mooie kreet, zegt Rottenberg, wat betekent dat voor ruimtelijk ontwerpers?

cw 'Een stedenbouwer schakelt tussen het nationale niveau en het lokale of het sublokale niveau. Cru gezegd blijft de stedenbouw op dit moment te veel hangen in globale overzichten met een daarbij behorende exploitatie-opzet. Een architect doorziet het proces vanaf de eerste stedenbouwkundige impuls tot en met de drempel van de voordeur. Het interessante van de verbinding tussen architecten en landschapsarchitecten is dat ze samen het lokale niveau overzien, van de grasspriet en de struik tot en met de voordeur en het stoepje daarvoor en het portiek daarachter.'

Samenwerken, de verschillende partijen en belangen in het bouwproces met elkaar verknopen, de diverse ontwerp-niveaus met elkaar verbinden, relaties aangaan met de maatschappelijke werkelijkheid: dat is de kunst van het schakelen.'

Je hoeft geen supervisionair te zijn om voorbereid te zijn op de toekomst. De architect die de kunst van het schakelen beheerst, is klaar voor de wereld van morgen.

Amsterdam, 14 februari 2007

BIOGRAFIE **CEES DE WIT**

- 1935 Geboren te Zuilen
- 1955-56 Militaire Dienst
- 1960 Afgestudeerd aan HTS Utrecht,
bouwkunde
- 1961 Gehuwd met Puck Voorhuijzen
- 1964 Academie van Bouwkunst te Arnhem
Tijdens de opleiding o.a. werkzaam
bij het architectenatelier van Dudok
- 1965-73 Werkzaam als architect/ondernemer,
adviseur bij KIV en NCIV (voorlopers
van Aedes)
- 1969-74 Studie aan Universiteit Utrecht, sociale
wetenschappen
- 1973-80 Onderzoeker/ondernemer
- 1975-87 Parttime (hoofd)docent Universiteit
Utrecht en ondernemer;
Secretaris Gestructureerde Samen-
werking onderzoeksinstituten op het
gebied voor Bouwen en Wonen;
Medeoprichter Nethur, onderzoekschool
UU, UVA en TUD op gebied van urbane
vraagstukken
- 1987 Promotie aan Universiteit Utrecht
(sociale, economische en ruimtelijke
ontwikkelingen)

- 1988-2000 Eigen consultancybureau
 Parttime hoogleraar aan Universiteit
 Utrecht, ASW/Stadsstudies, Organisatie
 van Bouwen en Wonen en Erasmus
 Universiteit Rotterdam, Grondslagen
 van Community Organisation Faculteit
 Wijsbegeerte
 Medeoprichter van het Verweij-Jonker
 Instituut voor onderzoek naar maatschap-
 pelijke vraagstukken te Utrecht
- 1992-2007 Voorzitter STAWON
- 2000- Adviseur HABIDROME te Tilburg,
 Voorzitter van diverse colleges van
 deskundigen bij skw Certificatie te
 Almere
- 2004 Weduwnaar
- 2005- Voorzitter Impulsteam Cultuur, Historie
 en Binnenstad van de Economische
 Adviesraad van Dordrecht
- 2007 Gehuwd met Lous Arkenbout

Cees de Wit heeft twee dochters en
 vier kleinkinderen

ACTIVITEITEN STAWON 1992-2007

1992

Het nieuw ingevoerde Bouwbesluit is aanleiding voor een uitgebreid voorlichtingstraject voor STAWON-leden, een onderzoek het 'Bouwbesluit in de ontwerpfase', een onderzoek naar de financiële consequenties voor de woningbouw en een informatieve brochure ten behoeve van de Leden van de Tweede Kamer.

Staatssecretaris Heerma van VROM neemt het eerste exemplaar van de voorlichtingsmap in ontvangst.

1993

Het ijveren voor een onafhankelijke kostenkwaliteitstoets woningbouw leidt tot Stichting Kosten- Kwaliteitszorg Woningbouw i.o. STAWON levert een grote inhoudelijke bijdrage aan deze stichting die later zal uitgroeien tot SKW Certificatie BV.

Staatssecretaris Erica Terpstra van VWS neemt het eerste exemplaar van het STAWON-boekje 'Meer dan oud alleen' in ontvangst.

1994

'Ontwerpend aan Holland'. Samen met Adriaan Geuze zoekt STAWON naar alternatieven voor de Vinex-locaties. Er worden verstedelijkingscenario's gemaakt voor negen concrete locaties in de Randstad. Deze eerste 'moderne' STAWON-ontwerpstudie levert veel originele ideeën op zoals: de Belgische kustwoning, de dijkwoning, de geluidswoning, de huizenzee, wonen op een landgoed.

1995

'Ruimtelijk ontwerpwedstrijden kritisch bekeken', de rapportage van een STAWON-onderzoek naar prijsvragen en meervoudige opdrachten is gereed. Besloten wordt om op basis van dit rapport een praktische handleiding te maken voor uitschrijvers van prijsvragen en meervoudige opdrachten. Het wordt een breed project in samenwerking met rijksbouwmeester Wytze Patijn. Uiteindelijke resultaat: 'Kompas bij het uitschrijven van prijsvragen en meervoudige opdrachten op het gebied van architectuur, stedenbouw en landschapsarchitectuur' en Architectuur Lokaal krijgt een meldpunt ontwerpwedstrijden (1997).

STAWON organiseert de eerste buitenlandse excursie (Berlijn) en vestigt daarmee een waardevolle jaarlijkse traditie.

1996

'Het souterrain van de woningmarkt'. Het onderzoeks- en ontwerpproject naar de mogelijkheden voor de huisvesting van dak- en thuislozen wordt afgerond. Er is geen geld om te publiceren. De Nationale Woningraad (NWR) komt te hulp (1997): 'Het souterrain van de woningmarkt, aandachtspunt voor volkshuisvesting en architectuur' wordt gratis uitgegeven in de reeks 'Woningraad extra' een driemaandelijks special voor 6000 abonnees (vertegenwoordigers van gemeenten en woningbouwcorporaties).

1998

Tijdens de BouwRAI hekelt STAWON-voorzitter Cees de Wit de deregulering: 'Vierhonderd normboeken is echt te gek, certificeren is een goed alternatief.'

'STAWON, de architectuur van het wonen III', het derde ledenpresentatieboek wordt gepresenteerd. Het boek kent

drie thema's: kleine opgaven in binnenstedelijk gebied, grote herstructureringsopgaven in binnenstedelijk gebied en opgaven in de uitleggebieden. Alle drie de thema's worden vooraf gegaan door een inhoudelijk artikel. Staatssecretaris Aad Nuis van OC&W schrijft het voorwoord. Het boek bouwt verder aan de STAWON-traditie: een interessante inhoud in een mooie vorm.

1999

'Het ontspannen wonen, individuele bouw en wooncultuur als collectieve opgave' wordt gepresenteerd als afronding van de ontwerpstudie naar de mogelijkheden van catalogusbouw onder architectuur.

STAWON pakt de grondkostensystematiek op als discussiethema.

2000

'Hou je mond over grond' is het parool van de overheid. Maar STAWON neemt stelling tegen de grondpolitiek: de systematiek is kwaliteitsbelemmerend, de woningbouw is de melkkoe van de grondexploitant. Op de BouwRAI wordt dat op ludieke wijze aan de kaak gesteld. De brochure 'Kwaliteit grondig ter discussie' met de bijbehorende berekeningen maken overtuigend duidelijk dat de grondprijs van woningen wordt misbruikt voor het wegwerken van allerlei kosten die niets met de woning te maken hebben.

2001

100 jaar woningwet wordt gememoreerd met het 'Zakboek voor de woonomgeving'. Vierentwintig Nederlandse woonomgevingen zijn bijeengebracht en op identieke wijze gedocumenteerd d.m.v. kaarten, situatieschetsen, plattegronden, kengetallen. De projecten zijn daardoor

volledig vergelijkbaar, dat maakt het boekje letterlijk uniek.

STAWON pakt consumentgericht bouwen op als discussiethema en start in reactie op het wilde wonen een project over collectief particulier opdrachtgeverschap: 'Bouwen met je bureu'.

2002

De in samenwerking met Stagg en Staro georganiseerde ontwerpstudie naar het openbaar gebouw wordt afgesloten met het boek 'Ruimte voor openbaarheid' en een gelijknamige website.

De BouwRAI vormt de opmaat voor het project 'De Tuinstad is dood, LEVE de Tuinstad!', een multidisciplinaire ontwerpstudie die met een expertconference in november daadwerkelijk van start gaat.

2003

STAWON neemt het initiatief voor een enquête naar de ervaringen van ontwerpers met het Bouwbesluit 2003. De minister van VROM, mw Dekker, neemt het eerste exemplaar van de onderzoeksrapportage in ontvangst.

'De Tuinstad is dood, LEVE de Tuinstad!', uitgaande van de kwaliteit van de oorspronkelijke ontwerpidealen van de naoorlogse tuinsteden maken negen multidisciplinaire teams van architecten, stedenbouwers en landschapsarchitecten ontwerpen voor drie concrete locaties in Hengelo, Nijmegen en Delft.

Het Stimuleringsfonds voor Architectuur verwacht dat deze studie zal leiden tot: '(...) nieuwe inzichten in de architectuur en stedenbouw en in het bijzonder in herstructurering van naoorlogse wijken (...)'

2004

Het nieuwe onderzoeksprogramma voor de jaren 2004-2007, legt het accent bij de woonomgeving, de ruimte tussen de woningen.

Start van de ontwerpstudie 'Vingeroefening voor de woonomgeving'. Vijfenzeventig ontwerpers (architecten, stedenbouwers en landschapsarchitecten) gaan transformatievoorstellen ontwikkelen voor zes problematische woonomgevingen in Amsterdam, Den Haag, Dordrecht, Groningen, Utrecht (2x).

2005

Tijdens het feestcongres t.g.v. het 25 jarig jubileum van STAWON wordt het eerste exemplaar van 'De Tuinstad is dood, LEVE de Tuinstad!' overhandigd aan Dirk Sijmons, Rijksadviseur voor het Landschap. Het betreft de publicatie van de resultaten van de omvangrijke studie naar de herstructurering van de naoorlogse tuinsteden die in 2003-2004 werd uitgevoerd. Tevens gaat de website www.levedetuinstad.nl online.

Zilveren jubileumboekje 'STAWON 25 jaar' beschrijft in woord en beeld verleden, heden en toekomst van STAWON.

2006

Publicatie van de resultaten van de ontwerpstudie 'Vingeroefening voor de woonomgeving' in het boek 'Ontmoeten én vermijden, ontwerpen voor een pluriculturele woonomgeving'.

'Wie bepaalt de woonomgeving?' debat onder leiding van Hans Andersson voorzitter Raad van Toezicht van het NAi. Gemeentebestuurders, ontwikkelaars, opdrachtgevers en ontwerpers zoeken een antwoord op de vragen: Wat zijn

de kenmerken van eigentijdse ontwerp-opgaven voor de ruimte tussen de woningen? en Hoe krijgen we de kennis die per partij hiervoor benodigd is bijeen en brengen we die tot een vruchtbare uitwisseling? Van het verslag van het debat wordt een zorgvuldig vormgegeven brochure gemaakt die in brede kring verspreid wordt.

'Bouwen met je burens, leidraad voor ontwerpen aan wonen en buurt' wordt gepubliceerd, een voorlichting-boekje over het collectief particulier opdrachtgeverschap. Alle zaken waarmee groepen toekomstige bewoners en andere betrokkenen (architecten, stedenbouwers, gemeenten, woningcorporaties) te maken krijgen, worden beschreven. Bovendien bevat de brochure overzichtelijke schema's van de noodzakelijke werkzaamheden, vanaf de eerste oriëntatiefase t/m de laatste fase van het beheer van de gerealiseerde woningen.

'STAWON Kwaliteitshandboek voor Bouwplan-toetsingen aan het Bouwbesluit, volgens de BRL 5019' in verband met de komende privatisering van de toetsing aan het Bouwbesluit is in samenwerking met skw Certificatie bv een handboek ontwikkeld dat digitaal ter beschikking wordt gesteld aan architectenbureaus die gecertificeerd willen worden om die toetsingen uit te mogen voeren.

PUBLICATIES STAWON 1992-2007

- Meer dan oud alleen!*; 1993; Gert Middelkoop, Anco van der Veen (i.s.m. Kees de Graaf)
- Ontwerpend aan Holland*; 1994; Adriaan Geuze, Bart Goldhoorn, Annius Hoornstra, Gert Middelkoop
- Een nieuw programma voor het stedelijk landschap van de 21ste eeuw*; 1996; verzameling essays onder redactie van Annius Hoornstra
- Het souterrain van de woningmarkt, aandachtspunt voor volkshuisvesting en architectuur*; 1997; Gert Middelkoop, Annius Hoornstra, Anco van der Veen
- Kompas bij het uitschrijven van prijsvragen en meervoudige opdrachten op het gebied van architectuur, stedenbouw en landschapsarchitectuur*; 1997; José van Campen, Muriël Hendrikse
- De vrije ruimte, nieuwe strategieën voor de ruimtelijke ordening*; 1998; Annius Hoornstra, Gert Middelkoop, Flip ten Cate tekstredactie
- STAWON, de architectuur van het Wonen III*; 1998; Rienk van Wingerden
- Ontspannen Wonen, individuele bouw- en wooncultuur als collectieve opgave*; 1999; Rienk van Wingerden, Flip ten Cate tekstredactie
- Kwaliteit grondig ter discussie*; 2000; Paul Stevens, m.m.v. bestuursleden STAWON
- Zakboek voor de woonomgeving*; 2001; Willemijn Wilms Floet, Esther Gramsbergen

- Ruimte voor Openbaarheid, ontwerponderzoek naar het alledaagse openbare gebouw* (i.s.m. Stagg en Staro); 2002; onderzoeksresultaten en essays onder redactie van Sjoerd Cusveller
- Ervaringen van ontwerpers met het Bouwbesluit* (i.s.m. BNA, Stagg en Staro); 2003; Jan van der Veen
- De Tuinstad is dood, LEVE de tuinstad!* herstructurering als culturele ontwerpogave; 2005; onderzoeksresultaten en essays onder redactie van Renée Schoonbeek
- STAWON 25 jaar*; 2005; Marina de Vries met tekstbijdragen van Mechtild Linssen, Marijke Helsdingen, Cees de Wit
- Ontmoeten én vermijden, ontwerpen voor een pluriculturele woonomgeving*; 2006; Mechtild Linssen, Marina de Vries, Wouter Vanstiphout
- Symposium 16.06.2006, ontwerpen voor een pluriculturele woonomgeving*; 2006; verslag van een debat; Marina de Vries
- Bouwen met je burens, leidraad voor ontwerpen aan wonen en buurt*; 2006; Marianne Bronkhorst, Maria de Bruijn eindredactie Marina de Vries
- STAWON Kwaliteitshandboek voor Bouwplantoetsingen aan het Bouwbesluit, volgens de BRL 5019*; 2006; Raymond van den Benken; digitaal handboek t.b.v. certificeringsworkshop

COLOFON

Een STAWON-uitgave naar een idee van
Joost Hovenier en Bas Liesker

Tekst

Marina de Vries, Amsterdam

Organisatie en eindredactie

Marijke Helsdingen, Amersfoort

Fotografie

Jan-Reinier van der Vliet, Amsterdam

Vormgeving

Typography Interiority & Other Serious Matters, Den Haag

Drukwerk

Drukkerij De Maasstad, Rotterdam

© 2007, STAWON

ISBN 978 90 800692 5 1

Ter gelegenheid van het afscheid van Cees de Wit als voorzitter STAWON heeft Felix Rottenberg een gesprek met deze voormalig architect over de architectuur van het wonen. Aan de orde komen de veranderingen in de rol van de architect, de dogma's van VINEX en het Groene Hart, de startersproblematiek, de modieusheid van het wilde wonen. Ook de netwerkstad en de consequenties daarvan voor de architectuur en het belang van de woonomgeving zijn onderwerp van reflectie.

Decor voor het gesprek vormt de Wolkenkrabber van J.F. Staal te Amsterdam.

De Stichting Architecten Onderzoek Wonen en Woonomgeving (STAWON) verenigt ontwerpbureaus die zich inzetten om de kwaliteit van het wonen en de woonomgeving in de ruimste zin te bevorderen en besluitvorming daarover te verbeteren door middel van het faciliteren van onderzoek en ontwikkeling. De resultaten worden openbaar gemaakt via de website, tentoonstellingen, symposia en boeken.

STAWON werkt zonder winstoogmerk en staat onder auspiciën van de BNA.

www.stawon.nl

STAWON